

ПРАВОВА ДЕРЖАВА

Constitutional State

Правовое государство

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Головний редактор

Є. Л. Стрельцов.

Засновник:

*Одеський державний
університет
ім. І. І. Мечникова*

Редакційна рада:

*А. С. Васильєв,
Х. Зіфрід,
А. І. Кавалеров,
М. О. Коротков,
О. В. Скрипнюк,
М. Фінке,*

Редактор

С. В. Комар.

Технічний редактор

М. М. Бушин.

Опубліковані матеріали відображають позицію автора, яка може не співпадати з думкою редакції.
За достовірність фактів, статистичних даних та інших матеріалів відповідальність несе автор або
особа, яка надала матеріал. Передрукування матеріалів допускається з дозволу редакції.

Адреса редакції:

Україна, 270026, Одеса, вул. Дворянська, 2.
Тел./факс: (8-0482) 23-03-23

Зверстано і надруковано у видавництві «Астропринт»

Тел. (8-0482) 269-882, 269-682

Здано до набору 30.10.98 р. Підписано до друку 26.11.98 р. Формат 70x108 1/16.
Ум. друк. арк. 4,42. Наклад 300 прим. Зам № 649.

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

Подаємо Вам перший номер наукового журналу "Правова держава". Цього року Україна відзначила 7-му річницю своєї незалежності. Але самостійність потребує не тільки проголошення. Це дуже складна, щоденна, копійтка робота для того, щоб політичні, економічні та інші дії створили Україну справді незалежною. Незалежність держави тісно пов'язана з такою ознакою як верховенство права. Останнє, в свою чергу, багатоаспектне поняття. Наприклад, це співвідношення політики і права, економіки і права, ідеології і права, соціального життя і права та інше. До того ж верховенство права, як відомо, є пріоритетним у правовій державі. Таким чином, правова держава -- то є сукупність реальних зовнішніх та внутрішніх ознак, які характеризують конкретну державу як незалежну та суверенну. Разом з цим слід підкреслити, що кожен напрям державного розвитку і кожна ознака -- це складне і багатогранне явище.

Тому основною метою цього журналу буде історичний, сучасний аналіз подій, які відбуваються в Україні та інших країнах світу, і прогноз їх наслідків у майбутньому, надання найбільш важливим з них необхідного політичного, економічного, правового,

соціологічного та іншого коментаря. Розуміння суті цих подій допоможе краще уявити об'єктивні причини виникнення та існування цих явищ. Для реалізації цієї мети на сторінках журналу будуть подавати свої коментарі та роздуми всі, хто вважає себе причетним до процесу створення та функціонування правової держави. Це: політики, філософи, історики, економісти, правники, психологи, соціологи, інші фахівці. Вони можуть бути з різних країн. Як Ви бачите, у першому номері цього журналу беруть участь представники України, Сполучених Штатів Америки, Росії, Швейцарії. До складу редакційної ради журналу також входять представники різних країн.

Редакційна рада вважає спроможним надавати можливість друкуватися у цьому журналі авторам, які сповідують точку зору, котра відрізняється від офіційної. При цьому, ми вважаємо, що дискусійні положення, якщо вони належно обгрунтовані, лише зміцнюють протилежну позицію, або, при належній організації диспуту і аргументованості точки зору, змушують протилежну сторону шукати додаткові обгрунтування. А це повинно привести до дійсно об'єктивної оцінки тієї чи іншої події. Така конструктивна дискусія -- це теж, до речі, ознака правової держави.

Запрошуємо Вас стати читачами та авторами журналу.

Наша адреса:

270026, Україна, Одеса, вул. Дворянська, 2,
Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова.
Тел./факс (0482) 23-03-23.

*З повагою,
головний редактор*

професор Є. Л. Стрельцов

У НОМЕРІ:**ІСТОРІЯ**

- О. В. Сминтина.
Відтворення шляхів
формування державності
та первісна історія:
до постановки проблеми 4
- Х. Зіфрід.
До 50-річчя Організації
Об'єднаних Націй 10

СУЧАСНІ ПОДІЇ

- С. М. Наумкіна.
Формування нової політичної
еліти в Україні у 90-х роках 15
- В. А. Дубовик,
І. М. Коваль.
Проблема стратегічного
партнерства у контексті
регіональних напрямків
зовнішньої політики України 19
- В. В. Попков.
Идейная еволюция
американского либерализма 25
- Б. Й. Цуканов.
Дискретність історичного
виміру в державних системах . . . 33

ПРАВОВІ ПИТАННЯ

- Є. Д. Стрельцова.
Закон прапора судна як один
з колізійних принципів
міжнародного приватного
морського права 38
- Ю. С. Червоний.
Роль брачного
контракта в регулюванні
имущественных отношений
супругов (по семейному
законодательству Украины) 43
- І. В. Решетникова.
От следственного
к состязательному
гражданскому
судопроизводству 50
- Б. Вогт.
Смертна кара
(історичний аспект) 60
- Х. Веліс.
Огляд судової практики по
застосуванню смертної кари 65
- М. О. Коротков.
До питання про покарання
у кримінальному законодавстві
Федеративної Республіки
Німеччини 72

ВІДТВОРЕННЯ ШЛЯХІВ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОСТІ ТА ПЕРВІСНА ІСТОРІЯ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

О.В. Сминтина

Формування державності є однією з найактуальніших теоретико-методологічних проблем, шляхи розв’язання якої можуть бути знайдені лише в результаті творчого синтезу зусиль представників вельми широкого кола наук. Це обумовлене в першу чергу тим, що політогенез постає надзвичайно багатогранним складним процесом, в якому тісно переплітаються правові, політичні, соціальні, економічні, етнічні та ідеологічні складові. В результаті на сучасному рівні розробки теоретико-методологічних та емпіричних підвалин даної проблематики можна твердити, що виникнення державності тією чи іншою мірою становить об’єкт дослідження представників цілої низки суспільних та гуманітарних наук. Важливе місце серед них займають історія та археологія, які головну увагу приділяють відтворенню політогенетичних процесів далекого минулого на підставі матеріальних решток життєдіяльності населення, а також за іншими різновидами історичних джерел, в тому числі за письмовими, етнографічними та мовними даними.

Фахівці в галузі первісної історії вирізняють три основні шляхи формування владних структур ранньокласових держав: воєнний, в ході якого провідну роль відіграють військово-ієрархічні структури; аристократичний, який передбачає переродження традиційної родо-племінної верхівки у складні владні структури; та плутократичний, центральними фігурами в якому постають найбільш заможні особи [1; 14]. Хоча детальний аналіз підходів до відтворення шляхів політегенезу і виходить за рамки даного дослідження, зазначимо відразу, що така класифікація виявляється досить умовною. Справа в тому, що за часи розкладу первісного суспільства спостерігається стала тенденція до поступової зміни основних за-

сад визначення ватажків громади: принцип мерітократії поступається принципу спадковості влади, при послідовному дотриманні якого особисті якості ватажків вже не відігравали вирішального значення. В такому контексті в більшості випадків військовими лідерами за часи розкладу первісного суспільства ставали представники родової аристократії, і саме ця верхівка мала найбільші потенційні можливості для накопичення матеріальних цінностей. В результаті, хоча і з декотрою натяжкою, згадані шляхи формування держави можна в загальних рисах розглядати як варіанти адміністративно-аристократичного, тобто процесу перетворення родо-племінної верхівки в представників органів державного управління.

Крім того, теоретично історія первісного суспільства передбачає також політогенез в надрах таємних чоловічих спілок, доступ до яких був відкритий лише заможним розпорядникам парцелярної властності і представникам родо-племінної аристократії, та через посередництво общинно-кастових структур, в яких відбувалася фіксація соціального статусу кожного її члена на рівні цілісних професійних груп [14]. Навіть така стисла характеристика цих шляхів формування державності вказує на те, що їх суб’єкти та соціально-економічні підвалини певною мірою перекликаються, якщо не співпадають, із зазначеними вище.

У вітчизняній історіографії обговорюються також класифікації первинних політогенетичних процесів на підставі того, суспільство якого типу виникає в їх результаті. Так, на відміну від довоєнної марксистської історичної науки, сьогодні “азіатський”, античний рабовласницький та феодальний суспільно-економічні організми інтерпретуються як

три варіанти або як три шляхи процесу формування ранніх класових держав [27, С. 106-107; 29, С. 70; 26; 3; 31 та ін.]. Поряд з цим останніми роками спостерігається тенденція до виявлення специфіки історичного та культурного розвитку кочових суспільств [12; 15; 19]. Такий підхід до виявлення шляхів формування ранніх держав ґрунтується на уявленні про безпосередній тісний зв'язок між політичним та соціально-економічними складовими процесів політогенезу.

Оскільки формування владних структур відбувалося паралельно, а в деяких випадках і завдяки поступовому закріпленню майнової нерівності, виникненню ранніх класів та експлуатації, доцільним уявляється звернутися також до основних форм та шляхів цих процесів. На думку більшості представників радянської історіографії, соціально-економічна нерівність виникає переважно двома шляхами, які корелюються з двома провідними тенденціями в еволюції земельної власності: по-перше, в ході монополізації представниками племінної верхівки права розпоряджатися додатковим продуктом суспільства (в разі переважання громадської або державної власності на землю) та, по-друге, в результаті використання робочої сили в індивідуальних домогосподарствах (у випадку домінування приватної власності на землю) [24, С. 72; 16, С. 258; 6 та ін.]. Вельми близькими, але не тотожними, виявляються шляхи зародження експлуататорських відносин: або завдяки безпосередньому відчуженню суспільного продукту (захоплення багатств), або шляхом монополізації громадських посадових функцій (захоплення посад) [18].

Останніми роками спостерігається тенденція до створення періодизацій процесу формування ранніх держав за найрізноманітнішими критеріями, в тому числі за формою суспільної організації, за особливостями станової структури суспільства, за типами соціально-економічних відносин, за формами власності тощо [див., наприклад, 7; 13; 22; 25 та ін.]. Оскільки, за визначенням ав-

торів цих періодизацій, переважна більшість виділених етапів не є універсальними, їх загалом також можна розглядати як плюралістичні варіанти історичного процесу.

Вельми цікавими та, як уявляється, досить плідними постають спроби співвіднести хід процесів політогенезу зі змінами етнічних спільностей [17, С. 125; 5, С. 80]. Хоча в традиційній радянській етнології така кореляція як правило обмежувалася встановленням залежності типів етнічних спільностей від етапів соціально-економічного розвитку носіїв окремих етнічних культур, на сучасному рівні розвитку теоретичної та емпіричної бази можна припустити існування більш складних та глибоких взаємозв'язків етнічних та політогенетичних процесів часів розкладу первісного суспільства.

Незалежно від конкретно-історичних особливостей та етапів формування владних структур, класів та соціально-економічних підвалин ранніх держав, усі інновації як в матеріальній, так і в соціонормативній галузях культури мали бути сприйняті громадою та зафіксовані у духовній підсистемі її культури. Така фіксація, а точніше легітимізація, нового способу устрою суспільного життя, могла відбуватися різнорізними засобами, серед яких для часів розкладу первісного суспільства найбільш поширеним вважається надання закону сакрально-ритуального контексту шляхом сакралізації або правлячої особи, або існуючого ладу в цілому [7, С. 26; 9, С. 103]. Оскільки у громадській та у індивідуальній свідомості процес формування держави відбивався саме таким чином, згадані шляхи легітимізації нових форм управління та господарювання також можуть бути інтерпретовані як специфічні варіанти державотворення.

Поряд із згаданими концепціями, які передбачають поліваріантність або поетапність політогенетичних процесів, в сучасній історичній науці існує ціла низка теорій, створювачі яких віддають перевагу лише якомусь одному шляху формування ранньокласових держав.

Серед останніх найбільшу популярність здобули гіпотези виникнення держави у відповідь на економічний та культурний вплив зовнішнього оточення [23, С. 38; 8, С. 167-212; 28, С. 83], зокрема на воєнну погрозу або небезпеку [4, С. 106-108; 11]. Численна група демографічних концепцій інтерпретує створення державних структур як природну реакцію на критичне зростання густоти населення на одиницю площі [33, Р. 117], що подекуди сприяло посиленню насильництва та розв'язання війни [34, Р. 240-241; 36, Р. 11-13]. Прихильники соціально-економічних шляхів політогенезу розглядають формування держави як закономірний результат або виникнення відтворюючих форм господарства [32; 20], або еволюції централізованого контролю органів громадської влади і управління над матеріальними ресурсами [35; 37], в тому числі і за допомогою редистрибуції [38, Р. 292-293]. Як у вітчизняній, так і іноземній історіографії поширені також теорії, які пов'язують виникнення ранніх держав з надзвичайно активною творчою діяльністю окремих осіб, чи то сакралізованих ватажків окремих спільнот [30], чи то особистостей, які прагнуть своєї найповнішої реалізації тими чи іншими засобами [2; 10]. Вже класикою історії вважаються також природно-географічна та іригаційна теорії політогенезу [1; 14]. Цей побіжний перелік концепцій, безумовно, не є вичерпним, хоча б і тому, що він постійно поповнюється за рахунок появи нових підходів до вирішення даної проблематики. Не ставлячи собі за мету ретельний аналіз цих теорій, зауважимо лише, що в даному випадку поняття "шлях формування держави" та "чинник процесу державотворення" дуже часто плутаються або ототожнюються.

Отже, навіть такий, вкрай короткий, зроблений лише декількома мазками, нарис основних концепцій і підходів до визначення шляхів формування держави, які існують в сучасній історичній науці, дає підстави припустити існування в цій царині проблемної ситуації. Ця надзвичайна строкатість і суттєві розбі-

жності в інтерпретації одного й того самого кола соціально-економічних та суспільно-політичних явищ відбиває не лише складність проблеми, що вивчається, але й нерозробленість її теоретико-методологічних підвалів. Добре усвідомлюючи факт необхідності та плідності співіснування і боротьби різних точок зору, зазначимо, що в даному випадку йдеться скоріше про спробу втиснути усе розмаїття конкретно-історичних форм прояву політогенетичних процесів в стислі рамки існуючих концепцій, які в разі невдачі поповнюються переважно екстенсивним описовим шляхом.

Ситуація ускладнюється ще й тим, що в чистому вигляді практично жодна із згаданих концепцій свого послідовного підтвердження в археологічних рештках життєдіяльності людських колективів не знаходить. Дуже цікавий засіб запобігти цьому було винайдено вітчизняними фахівцями, які теоретично довели недоцільність використання для відтворення політогенетичних процесів деяких різновидів артефактів (зокрема, ремісницьких виробів та імпорту) як таких, сама наявність котрих не є первинною ознакою ранньокласової держави [див., наприклад, 25, С. 67, 69 та ін.]. Численні ж теорії археологічних ознак ранніх класових суспільств частіше всього ґрунтуються не на археологічних джерелах, а на їх інтерпретації [21, С. 184; 21, С. 65-73]. Так, наприклад, теза про зростання продуктивності сільськогосподарської праці є не археологічним критерієм, а висновком дослідника, який завжди є певною мірою суб'єктивним. Джерелами ж для такого висновку в даному випадку мають виступати давні поля, зрошувальні системи, різновиди культурних рослин та свійських тварин, знаряддя праці, які застосовувалися у сільськогосподарському виробництві тощо.

Первинні археологічні джерела (даніх археологічних розвідок та розкопок поселень і поховань різних типів) дають безпосередню інформацію лише стосовно матеріальної підсистеми культури окремого колективу. Вже на підставі

цих даних археологи можуть успішно, і, як свідчить практика, досить точно, відтворювати особливості соціонормативної культури громади, що вивчається, основні напрямки та характер її зовнішніх зв'язків, а подекуди - і специфіку окремих галузей духовної культури членів колективу. Проте ця інформація виступає вже не як археологічне джерело, а як результат його історико-археологічної інтерпретації.

При послідовному аналізі з таких позицій згаданих вище концепцій шляхів формування ранніх держав, виявляється, що їх переважна більшість (зокрема ті, які базуються на критерії суб'єкту політогенетичного процесу) потенційно не можуть бути перевірені ні археологічними джерелами, ні навіть варіантами їх інтерпретації. За даними археології можна з певною долею вірогідності встановити факт, що той чи інший процес або явище мали місце у далекому минулому, але визначити, хто саме був його створювачем або носієм, виявляється практично неможливим.

У таких випадках дослідники як правило звертаються до даних етнології, зокрема до результатів спостереження за сучасними сінполітейними народами, які підходять до межі "первісність - класове суспільство" [18]. Дійсно, потестарно-політична етнологія відкриває фактично унікальну можливість ознайомитися із суб'єктивними, а подекуди і психологічними аспектами процесів формування держави. Проте слід пам'ятати, що суспільства, за якими ми сьогодні можемо спостерігати, пройшли, на відміну від апополітейних громад, тривалий шлях культурного розвитку, дуже часто в тісному контакті з класовими державами, і, отже, не можуть вважатися первинними ранньокласовими державними утвореннями. Крім того, сьогодні вони розвиваються у принципово відмінному природно-географічному, етнічному та соціальному середовищі. Усе це не може не відбитися у соціонормативній та духовній підсистемах культури, що певною мірою знижує цінність даних етнології як джерела відтворення шляхів формування ранніх держав.

Складна ситуація також і з письмовими даними. Традиційно факт формування систематичної писемності пов'язується з функціонуванням вже сформованих держав. Типові для попередніх етапів первісної історії піктографічні та інші різновиди знакових засобів передачі інформації вкрай нечисленні та ще потребують як теоретичної, так і емпіричної розробки підходів до їх прочитання та інтерпретації.

Отже, первісна історія при відтворенні шляхів формування ранніх держав стикається з певними об'єктивними труднощами, які у багатьох аспектах обумовлені фрагментарністю джерельної бази та розбіжностями в оцінках одних й тих самих видів первісноісторичних джерел. В результаті підтверджується постулат про необхідність об'єднання зусиль представників широкого кола гуманітарних та суспільних наук. В ході такої співпраці, як уявляється, слід намагатися запобігти простій компляції даних, що стосуються принципово відмінних за своїм змістом і характером процесів в зовсім різних культурних, соціальних та економічних системах. Основні засади необхідного для встановлення основних шляхів політогенезу творчого інтендисциплінарного синтезу самі по собі виступають складною багатогранною проблемою, що має стати об'єктом окремого аналізу.

Література:

1. Алексеев В.П., Першиц А.И. *История первобытного общества*. - М.: Высшая школа, 1990. - 350 с.
2. Арутюнов С.А. *Народы и культуры. Развитие и взаимодействие*. - М.: Наука, 1989. - 243 с.
3. Берзин Э.О. *Некоторые вопросы возникновения раннеклассовых формаций // Общее и особенное в историческом развитии стран Востока*. - М.: Наука. - 1966. - С. 59-75.
4. Блаватская Т.В. *Греческое общество второго тысячелетия до новой эры и его культура*. - М.: Наука, 1976. - 172 с.
5. Бромлей Ю.В. *Опыт типологизации этнических общностей // Советская этнография*. - 1972. - № 5. - С. 61-81.

6. Васильев Л.С. Феномен власти-собственности // Типы общественных отношений на Востоке в средние века. - М.: Наука. - 1982. - С. 60-99.
7. Васильев Л.С. Проблема генезиса китайского государства: формирование основ социальной структуры и политической администрации. - М.: Наука, 1983. - 326 с.
8. Воробьев М.В. Япония в III - VII в.в. - М.: Наука, 1980. - 344 с.
9. Годелье М. Понятие азиатский способ производства и марксистская схема развития общества // Народы Азии и Африки. - 1965. - № 1. - С. 102-104.
10. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. - 495 с.
11. Дьяконов И.М. Сирия, Финикия и Палестина в III - II тыс. до н.э. // История древнего мира. - М.: Наука. - 1982. - Т. 1. - С. 215-235.
12. Златкин И.Я. Концепция истории кочевых народов А. Тойнби и историческая действительность // Современная историография стран зарубежного Востока. - М.: Наука. - 1971. - С. 112-126.
13. Илюшечкин В.П. Сословно-классовое общество в истории Китая: опыт системно-структурного анализа. - М.: Наука, 1986. - 395 с.
14. История первобытного общества. Эпоха классовобразования. - М.: Наука, 1988. - 462 с.
15. Крадин М.М. Проблемы формационной характеристики кочевых суспільств // Археологія. - 1992. - № 2. - С. 3-12.
16. Куббель Л.Е. Потестарная и политическая этнография // Исследования по общей этнографии. - М.: Наука. - 1979. - С. 241-277.
17. Куббель Л.Е. Этнические общности и потестарно-политические структуры доклассового и раннеклассового общества // Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе. - М.: Наука. - 1982. - С. 124-147.
18. Куббель Л.Е. Очерки потестарно-политической этнографии. - М.: Наука, 1988. - 272 с.
19. Кузьмина Е.Е. Экология степей Евразии и проблема происхождения номадизма // Вестник Древней Истории. - 1996. - № 2. - С. 73-84.
20. Массон В.М. Поселение Джейтун. Проблема становления производящей экономики // Материалы и исследования по археологии СССР. - 1971. - № 180. - 107 с.
21. Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. - Л.: Наука, 1976. - 191 с.
22. Меликишвили Г.А. Об основных этапах развития древнего ближневосточного общества // Вестник Древней Истории. - 1985. - № 4. - С. 3-34.
23. Оппенгейм Л. Древняя Месопотамия. - М.: Наука, 1980. - 407 с.
24. Павленко Ю.В. Пути становления раннеклассовых социальных организмов (логико-методологический анализ проблемы) // Исследование социально-исторических проблем в археологии. - К.: Наукова думка. - 1987. - С. 72-85.
25. Павленко Ю.В. Раннеклассовые общества: генезис и пути развития. - К.: Наукова думка, 1989. - 285 с.
26. Павленко Ю.В. Шляхи розвитку первісного суспільства // Археологія. - 1990. - № 2. - С. 3-14.
27. Струве В.В. Некоторые аспекты социального развития древнего Востока // Вопросы истории. - 1965. - С. 100-108.
28. Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-экономической истории. - К.: Наукова думка, 1987. - 248 с.
29. Тюменев А.И. Передний Восток и античность // Вопросы истории. - 1957. - № 6. - С. 50-70.
30. Фрезер Дж.Д. Золотая ветвь. - М.: Политиздат, 1986. - 702 с.
31. Хвостова К.В. Социологические модели: "западные" и "восточные" типы общественных отношений // Общее и особенное в историческом развитии стран Востока. - М.: Наука. - 1966. - С. 202-211.
32. Чайлд Г. Прогресс и археология. - М.: Госиноиздат, 1949. - 192 с.
33. Boserup E. The conditions of agricultural growth. - Chicago: Aldine, 1965. - 225 p.
34. Carneiro R.L. A theory of the origin of the state // Science. - 1970. - N 169 (3947). - P. 733-738.
35. Flannery K.V., Coe M.D. Social and economic systems in formative Mesoamerica // New Perspectives in Archaeology. - Chicago: Aldine. - 1968. - P. 267-286.

36. Fried M.H. *On the concepts of "Tribe" and "Tribal society" // Essays on the Problems of Tribe.* - Washington, 1966. - P. 3-18.

37. Sanders W.T., Price B.J. *Mesoamerica: the evolution of a civilization.* - N.Y.: Random House, 1968. - 117 p.

38. Service E.R. *Origins of the state and civilization.* - N.Y.: Norton, 1975. - 311 p.

Ways of state formation is one of the important modern theoretical and methodological interdisciplinary problems, which is far from its solution. In modern prehistory there are at least four main approaches to reconstruction of this process based on: a) ways of government bodies origin (military, aristocratic etc); b) socio-economic type of new state structures (eastern or ancient slave-owning, feudal); c) variants of social and property inequality formation ("capture of power" or "capture of treasure"); d) ways of new social mode of life legitimation

(leification of ruling person or system as a whole). There are also numerous concepts of state origin concentrated as a rule on external factors of this process, such as menace of war, cultural and economic influence of more developed societies etc. Nevertheless no one of mentioned theories could be verified by means of only prehistory. So, primary archeological evidences (result of reconnaissances and excavations of sites and burials) concern directly only material sphere of culture. Utilisation of ethnological evidences and written historical sources also entails some serious methodological difficulties. That's why the most acceptable way of solution the problem under study could be concentration of empiric and theoretical base of wide range of social and humanitarian sciences, such as sociology, science of law, political and economical sciences, philology, philosophy and others.

ДО 50-РІЧЧЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ УНІВЕРСАЛІЗМ ПРАВ ЛЮДИНИ

X. Зіфрід

Vorbemerkung

Am 10. Dezember dieses Jahres sind es 50 Jahre her, dass die Generalversammlung der Vereinten Nationen die Allgemeine Erklärung der Menschenrechte verkundet hat (Anm. 1).

In der Prädambel der Erklärung ist - ganz realistisch - festgehalten, dass die volle Erfüllung dieser Rechte und Freiheiten "als das von allen Völkern und Nationen zu erreichende gemeinsame Ideal" angesehen wird. 1948 - kurz nach Ende des 2. Weltkrieges - waren grosse Teile der Menschheit weit davon entfernt, sich in ihren Lebensbereichen des Schutzes der Menschenrechte erfreuen zu können.

Dies gilt auch heute noch, wenn wir auch glücklicherweise feststellen können, dass mit dem Zusammenbruch der Sowjetunion und der Öffnung Chinas die Menschenrechte die Grenzen der amerikanisch-westeuropäischen Welt überschritten haben und die Menschheit einen grossen Schritt zur Erreichung des in der Prädambel ausgesprochenen Ideals getan hat.

Diese politische Entwicklung wurde begleitet von einer Reihe flankierender Massnahmen und Vereinbarungen, von denen hier wegen ihrer auch heute noch grossen Tragweite besonders hervorgehoben werden der Internationale Pakt über bürgerliche und politische Rechte vom 19. Dezember 1966 (Anm. 2) und der Internationale Pakt über wirtschaftliche, soziale und kulturelle Rechte vom gleichen Tage (Anm. 3 und 4).

1. Die universelle Geltung der Menschenrechte

Die Menschenrechte gelten in der heutigen Welt in jedem Land uneingeschränkt und jeder einzelne und jede Staatsgewalt, d.h. alle Organe der Gesellschaft sind verpflichtet, sich diese Erklärung der Menschenrechte "stets gegenwärtig zu halten und sich zu bemühen,

durch Unterricht und Erziehung die Achtung dieser Rechte und Freiheiten zu fördern und durch fortschreitende Massnahmen im nationalen und internationalen Bereiche ihre allgemeine und tatsächliche Anerkennung und Verwirklichung bei der Bevölkerung sowohl der Mitgliedstaaten wie der ihrer Oberhoheit unterstehenden Gebiete zu gewährleisten." (Anm. 5)

Dieser Auftrag zur Umsetzung der Menschenrechte ist allerdings keine Neuschöpfung des Jahres 1948, der Ursprung und die Universalität der Menschenrechte hat weit tiefere und zeitlich zurückliegende Wurzeln. Menschen- und Bürgerrechte sind erstmals in der französischen Menschenrechts- und Bürgerrechtserklärung von 1789 integraler Bestandteil in Verfassungen geworden.

Aus Menschenrechten wurden Grundrechte (Anm. 6).

So können und müssen wir feststellen, dass die Durchsetzung der Menschenrechte als Grundrechte nicht erst seit 50 Jahren versucht wird. Bis dahin jedoch nur auf nationaler Ebene, der universelle Anspruch wird erst durch die UN - Erklärung von 1948 erhoben. Dies war auch eine internationale Reaktion auf die systematische Missachtung und brutale, menschenverachtende Unterdrückung der Menschenrechte durch den Nationalsozialismus (Anm. 7).

2. Wie verwirklicht sich die Universalität der Menschenrechte in der heutigen Zeit ?

Die Universalisierung der Menschenrechte nach dem 2. Weltkrieg war ein mühsamer Weg, der nur in kleinsten Schritten begangen wurde und der über vierzig Jahre faktisch nur in dem amerikanisch-westeuropäischen Rechtsgebiet besritten wurde. Der Zusammenbruch der Sowjetunion und die damit einhergehende Wiederherstellung der

staatlichen Autonomie der ehemaligen Satellitenstaaten, wie z.B. der Ukraine, haben der Universalität der Menschenrechte Zugang zu einem grossen, Osteuropa einschliessenden Gebietszuwachs verschafft. Wir wissen aber alle, dass es in diesem neuen Gebiet noch vieler, vieler Schritte bedarf und wir müssen auch immer wieder mit Rückschlüssen rechnen, die ihre Ursache in den politischen und wirtschaftlichen Rahmenbedingungen dieser Länder haben.

Hier können wir zunächst zwei ganz starke, selbständige Quellen für die Universalität der Menschenrechte feststellen:

2.1 Zunächst einmal müssen wir hier auf die Umsetzung der Ideale der Erklärung der Menschenrechte von 1948 in die nationale Verfassungs- und Gesetzgebung hinweisen. Die neue Verfassung der Ukraine vom 28. Juni 1996 enthält alle wesentlichen Elemente, Forderungen und Formulierungen, die wir aus der UN - Erklärung von 1948 kennen (Anm.: 8). Der formale Weg der Umsetzung der Menschenrechte in nationale Grundrechte vollzieht sich durch die nationale Legislative.

2.2 Wenn die Verfassungsrechtssprechung in der Ukraine zwar heute noch nicht entwickelt ist, wie auch die Rechtsprechung als solche noch im Aufbau befindlich ist und die Unabhängigkeit der Richter als fundamentale Voraussetzung noch nicht gewährleistet ist (Anm.: 9), ist die Bedeutung der Jurisdiktive für die Verwirklichung der Menschen- und Grundrechte nicht zu unterschätzen und ich bin überzeugt, dass sich die Jurisdiktive mehr und mehr in diese Richtung bewegen wird.

Zu diesen beiden "klassischen" Rechtsquellen kommt in neuerer Zeit eine neue, deren Bedeutung, vor allen Dingen deren Entstehen und Wirkungsmechanismen nicht klar umrissen werden können, deren Einfluss jedoch keinesfalls unterschätzt werden darf: Die Rechtsentwicklung durch das kollektive Rechtsempfinden und deren Manifestation in der Presse, in Organisationen wie s.B. Amnesty international oder aber durch kollektives Zusammenwirken dieser Kräfte, unter Umständen sogar gemeinsam mit staatlichen Organen.

Demokratie und Demoskopie wirken hier zusammen, insbesondere dann, wenn staatliche Organe auf die öffentliche Meinung reagieren und in dem hier beschriebenen Kontext auf die Weiterentwicklung des Rechtsempfindens in der Bevölkerung.

Ich möchte diesen Wirkungszusammenhang als "Rechtsfortbildung durch Manifestierung des Rechtsempfindens der Bevölkerung" bezeichnen (Anm.: 10).

Lassen Sie mich dieses Prinzip an den zwei folgenden, aktuellen Beispielen erklären.

3. Rechtsfortbildung durch Manifestierung des Rechtsempfindens der Bevölkerung

Wir haben zwei aktuelle Beispiele, die sehr gut zeigen, wie dieser Rechtsfortbildungsmechanismus funktioniert (Anm. 11):

3.1 Die Verhaftung des früheren Staatspräsidenten von Chile in London im Oktober 1998

Während seines Aufenthalts in London im Oktober 1998 ist bekanntlich der frühere chilenische Diktator auf der Basis eines Auslieferungsantrages spanischer Richter verhaftet worden, der Ausgang des Verfahrens ist noch offen (Anm. 12). Dennoch lässt sich heute schon folgendes feststellen:

Pinochet ist jahrelang ungehindert nach Grossbritannien gereist und jeweils auch von der Premierministerin als Gast empfangen worden.

Obwohl die Vorwürfe gegen Pinochet (Mord und Folterungen) keinesfalls neu sind, hat sich etwas anderes als stärkere Entwicklung durchgesetzt: Der Anspruch der neuen britischen Regierung auf eine "Ethische Aussenpolitik" (Anm. 13). Trotz aller Autonomie Chiles, deren Staatsorgane Pinochet lebenslange Immunität zuerkannt haben, wirkt hier die Universalität der Menschenrechte stärker. Auch wenn letztendlich dieser konkrete Vorfall nicht zu einem Strafprozess führen sollte, so ist er doch ein wichtiges Signal nicht nur an alle Diktatoren, sondern an alle Opfer und

Unterdrückten in der übrigen Welt, dass die internationale Staatengemeinschaft eine sensiblere Güterabwägung zugunsten der Menschenrechte und gegen die Staatsraison vornimmt.

Der Pinochet-Fall ist insofern nur der Anfang einer Entwicklung.

3.2 Die Erklärung des amerikanischen Repräsentantenhauses vom 13. Oktober 1998 (Anm. 14)

Die Behandlung der durch totalitäre Regime begangenen Verletzungen der Menschenrechte hat das amerikanische Repräsentantenhaus zu einer Resolution veranlasst, deren Präambel u.a. folgende Statements enthält:

"Whereas totalitarian regimes, including Fascist and Communist dictatorships, have caused immeasurable human suffering and loss, degrading not only every conceivable human right, but the human spirit itself;

Whereas the villainy of communism was dedicated, in particular, to the organized and systematic destruction of private property ownership, including ownership of real, personal, business and financial property, by individuals and communities;

.....

Whereas the rule of law and democratic norms require that the activity of governments and their administrative agencies be exercised in accordance with the laws passed by their parliaments or legislatures, and such laws themselves must be consistent with the international human rights standards: Now, therefore, be it Resolved.

That the House of Representatives ...

(1) welcomes the efforts of many formerly totalitarian countries to address the complex and difficult questions of the status of wrongfully expropriated properties;

(2) urges countries which have not already done so to return wrongfully expropriated properties to their rightful owners ...

.....

(4) calls on Croatia, the Czech Republic, Latvia, Lithuania, Romania, Slovakia, and any other nations whose laws or regulations limit restitution or compensation for wrongfully expropriated properties to

persons who reside in, or are citizens of the country from which restitution or compensation is sought, to remove such restrictions"

Diese Resolution des amerikanischen Repräsentantenhauses befasst sich primär mit den Rechtsfolgen des Art. 17 der UN - Menschenrechtserklärung vom 10. Dezember 1948 (Anm. 15). Er enthält aber gleichzeitig Elemente einer universalen Durchsetzung aller Menschenrechte. Sie ist eine Reaktion auf die Tatsache, dass die Öffentlichkeit nicht nur - wie in dem Fall Pinochet - die Verletzung des Lebens und der Freiheit nicht mehr toleriert, sondern auch nicht die sonstigen Rechtsverletzungen totalitärer Regimes, wie z.B. das Eigentumsrecht.

4. Schlussfolgerung

Im Hinblick auf diese Rechtsentwicklung wird die Manifestierung (und natürlich auch Weiterentwicklung) des Rechtsempfindens der Bevölkerung in Zukunft eine immer bedeutendere Rolle für die Verwirklichung der Menschenrechte spielen. Es wird für die ehemaligen Satellitenstaaten trotz aller politischen und wirtschaftlichen Schwierigkeiten kein Zurück geben. Der universale Schutz durch die Menschenrechte wird sich weiter verstärken. Wir haben weiterhin, wie es in der Präambel der Erklärung der Menschenrechte heißt, eine Vision von einem Ideal, das es Schritt für Schritt zu verwirklichen gilt. Wir sind auf unserem Weg weitervorgekommen. Das ist Genugtuung anlässlich des 50-jährigen Jubiläums, das wir in wenigen Wochen begehen werden, und das berechtigt uns, zuversichtlich für die kommenden Jahre zu sein.

Anm. 1: United Nations General Assembly Official Records, 3rd Sess., Resolutions part I, S. 71

Anm. 2: United Nations Treaty Series, Bd. 999, S. 171

Anm. 3: United Nations Treaty Series, Bd. 993, S. 3

Anm. 4: Die Umsetzung dieser Internationalen Pakte in nationales Recht der Mitgliedsstaaten erfolgte 1976, es dauerte also fast 30 Jahre bis der Menschenrechtsappell

von 1948 rechtsverbindlich wurde, und auch heute noch fehlen Beitrittslander.

Anm. 5: Prdambel der Allgemeinen Erklärung der Menschenrechte vom 10. Dezember 1948, a.E., deutsche Übersetzung: Die "Allgemeine Erklärung der Menschenrechte", Insel Verlag Frankfurt, 2. Aufl., 1991

Anm. 6: Die französische Verfassung von 1791 enthielt bereits 17 Artikel, die sich mit den individuellen Freiheitsrechten befassten, die in der Verfassung von 1793 auf 35 Artikel erweitert wurde.

Anm. 7: Dies wird manifestiert in der Charta der UN, Art. 1, wo neben der Wahrung des Weltfriedens das Ziel proklamiert wird, "die Achtung vor den Menschenrechten und Grundfreiheiten für alle ohne Unterschied der Rasse, des Geschlechts, der Sprache oder der Religion zu fördern und zu festigen."

Anm. 8: Siehe z.B. Art. 21: "All individuals are free and equal in their dignity and rights. The rights and freedoms of the individuals are inalienable and inviolable" (Unofficial translation by the Council of Advisors to the Parliament of Ukraine, commissioned by the Sekretariat of the Supreme Rada of Ukraine)

Anm. 9: Siehe 4. Jahrestreffen der Präsidenten der obersten Gerichte von 19 mittel- und osteuropäischen Staaten am 14. Oktober 1998 in Kiew. Lt. dpa-Meldung vom 14. Oktober 1998 haben Vertreter aus osteuropäischen Ländern wie der Ukraine darauf hingewiesen, "dass die Gerichte stark von der Finanzierung durch die Regierung und privaten Sponsoren abhängig seien. Die Unabhängigkeit der Richter werde auch durch die niedrigen Löhne untergraben. In der Ukraine verdient ein Richter im Monat umgerechnet 90 Dollar."

Anm. 10: Via Internet ist es möglich, heute innerhalb kurzer Zeit eine Vielzahl von Meinungsäußerungen und Abstimmungsergebnissen zu erhalten, z.B. hat das Weisse Haus in Washington bereits eine eigene Internet-Seite, die jedermann zugänglich ist oder es sei auf die Meinungsumfragen von CNN via Internet

verwiesen. Es ist klar, dass die Politik auf derartige Meinungsbilder achtet und diese mehr und mehr in die Entscheidungsprozesse einbezieht.

Anm. 11: Bei deren Verbreitung spielt die Presse eine erhebliche Rolle, die daher auch gelegentlich neben Legislative, Jurisdiction und Executive als 4. Gewalt im Staat bezeichnet wird.

Anm. 12: Neben Spanien sind als Reaktion auf diesen Vorgang auch in anderen Ländern, so z.B. in der Schweiz und in Frankreich, Strafanzeigen gegen Pinochet gestellt worden.

Anm. 13: Dieser haben sich in der Zwischenzeit weitere Regierungen angeschlossen, zu hat laut dpa-Meldung vom 5. November 1998 der neue deutsche Außenminister die Verhaftung - egal wie die Justiz in Grossbritannien letztendlich entscheiden werde - als "Sieg der Zivilisation" bezeichnet.

Anm. 14: Concerning Properties wrongfully expropriated by formerly totalitarian Governments

Anm. 15: Art. 17 lautet:

1. Jeder Mensch hat allein oder in der Gemeinschaft mit anderen Recht auf Eigentum.

2. Niemand darf willkürlich seines Eigentums beraubt werden.

Zusammenfassung:

1. Am 10. Dezember 1998 wird die UN - Deklaration der Menschenrechte 50 Jahre alt.

2. Bei dem Katalog der Menschenrechte handelt es sich um ein Ideal, das zu verwirklichen sich die Mitgliedstaaten der Vereinten Nationen verpflichtet haben.

3. In den letzten 50 Jahren sind wir diesem Ideal näher gekommen, insbesondere im Zusammenhang mit dem Zusammenbruch der kommunistischen Diktaturen.

4. Die Menschenrechte werden verwirklicht durch staatliche Verfassungen, Gesetze und die Rechtsprechung.

5. Ein wesentlich neues Element für die Durchsetzung der Menschenrechte ist die Manifestierung des Rechtsempfindens der Bevölkerung. Dieses Rechtsempfinden bildet sich immer stärker heraus und beeinflusst mehr und mehr das Handeln der Regierungen (wie der Fall Pinochet zeigt) und der

ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНИ У 90-Х РОКАХ

С. М. Наумкіна

Проголошення незалежності України у серпні 1991 р. було не тільки законним наслідком тривалої боротьби національної еліти за національну свободу, яка найбільш велично проявилася у визвольних змаганнях 1917-1921 рр. Великий акт нашої історії відбувся завдяки унікальній ситуації в СРСР і через бажання української комуністичної номенклатури стати самостійними від центральної влади. Політичний розкол і криза в Комуністичній партії дали змогу новим політичним силам не тільки увірватися на політичну арену, а й нав'язувати свою ідеологію старої еліти, яка залишалася без ідеологічного підґрунтя.

На жаль, сучасні історики ще остаточно не прийшли до висновку, що сталося у 1991 р. Революція? Важливі еволюційні зміни? Раптовий перехід від однієї формации до іншої? Так чи інакше стався великий революційний злам, який змінив політичне, ідеологічне, соціально-економічне становище України. Ці зміни інколи здаються дещо поверхневими, тому що залишилася майже вся стара еліта суспільства, але це тільки на перший погляд. Навіть “старі” кадри повністю переорієнтували свої погляди. Це вже нові люди з новими інтересами, зв'язками з новою ідеологією. Ми вже не можемо казати на колишніх комуністичних функціонерів — “партократи”. Вони деідеологізувалися, у своїй більшості стали на державницькі позиції і керують буржуазним суспільством. Феномен нової української політичної еліти вимагає висвітлення у порівнянні зі змінами у політичній еліті в інші часи і в інших країнах. У 1917-1921 рр. українська партійна, соціалістична еліта, раптово отримавши владу, не змогла скористатися зі сприятливих можливостей щодо державотворення, не маючи досвіду і необхідної кількості кадрів.

Революційні зміни у 1990-1991 рр. сталися завдяки об'єднанню націонал-демократів, демократів і “націонал-комуні-

стичної” номенклатури. Це об'єднання дало змогу забезпечити суспільство від громадської війни, анархії, повільно перейти на інші колії розвитку. За це голосував народ у грудні 1991 р., обираючи Л.Кравчука президентом України. Зміни були необхідні, але зміни, які не призвели б до загострення внутрішнього конфлікту, за яким міг початися конфлікт зовнішній.

Головна відміна 1917 р. від 1991 р. в тому, що революційні зміни у 17 році сталися блискавично з повною зміною еліт. Сучасні революційні події пов'язані з повільним процесом “перебудови”: формування незалежної держави — цей процес почався в Україні у 1988-1989 рр. і не закінчився навіть зараз, тому політична еліта в останні десятиріччя постійно змінюється. Ці зміни не кардинальні а поступові, шляхом мутації і змішування різних угруповань, зміни політичних гасел і лідерів.

Догматизм 1917 р. поступився місцем прагматизму у 1991 році, але є і спільне у цих революційних епохах. Демократія відкрила можливості конкуренції еліт за владу.

З кого ж складається сучасна політична еліта України? По-перше, це президент, прем'єр, міністри і їх заступники, голови держкомітетів, судової влади, центрбанку, СБУ, парламентарії, керівні й провідні працівники апарату ВРУ, а також апарату президента, глави адміністрацій на місцях, керівники місцевого самоврядування і структур Рад у областях, районах, містах.

До цього переліку треба додати керівний склад партій, які грають значну роль у політиці, але переважна більшість цих осіб — депутати ВРУ. До політичної еліти сучасної України можна додати частину економічної еліти, найвищий її прошарок: директорів-монополістів, банкірів, керівників концернів, які впливають на внутрішню політику і “любують” рішення ВРУ і Кабміну.

Політична еліта України перетвори-

лася у еліту капіталістичну, яка дбає не про абстрактні інтереси соціалізму, а переважно про свої особисті інтереси підприємств, які вона опікує, і про державу, яка гарантує її становище. Однією з головних різниць еліт 1917 р. і 1997 р. є різний склад і різна орієнтованість. Сучасна епоха диктує перш за все робити ставку на виробника, а не на інтелекцію, яка тільки оформляє необхідність політичних змін.

Однією з ознак сучасної політичної еліти є спадкоємність (наступність).

В Росії 1996 р. було ще 75% старої комуністичної номенклатури (з них 50% ще “брежневської”) у нових структурах влади. Причому “прибульці” або виштовхуються, як Є.Гайдар, В.Пинзенник, І.Юхновський, або приймають правила гри.¹

Спадкоємність політичної еліти проявляється у номенклатурному походженні більшості української еліти.

У посібнику “Партийное строительство” (М., 1981. – С.300.) знаходимо, що: “номенклатура — це перелік найбільш важливих посад, кандидатури на які попередньо розглядає, рекомендує й затверджує конкретний партійний орган, комітет (райком, міськком, обком партії та інш...). До номенклатури входять працівники, котрі перебувають на ключових посадах”.

До номенклатури потрапляли члени партії через знайомства, за родинною або клановою ознаками, а також згідно з особистими критеріями того, хто добрав кандидатури, за принципом “клієнтел”. Не пройшовши номенклатури району, висуванець не міг потрапити до номенклатури області і так далі. Це приводило до того, що провідні посади у державі найбільш активні і спритні діячі отримували десь у 50 років, а то й після. Номенклатуру ділили на головну і обліково-контрольну. Той, хто потрапив до номенклатурної “обойми”, мав перспективи просування за умови дотримання “правил гри” і добору своєї команди, щоб впевнено йти нагору. Середовище підказувало, що одна людина не може просунути на гору, тому просувалися групами — кланами, переважно

родинно-регіональними, підпираючи один одного й відштовхуючи “чужих”. Система кланів номенклатури з успіхом працює і після загибелі соціалізму. Людина, яка планує собі кар’єру, формує собі групу, до якої вербує “потрібну людину”. Сам глава групи в свою чергу намагається увійти до групи як можна більш високого номенклатурника й на чолі своєї групи стане його “васалом”. Як за часів феодалізму, осередком правлячого класу — еліти, є група васалів, підпорядкованих сюзерену. Чим більше номенклатурний сюзерен, тим більше він має васалів (клієнтів). Але буває і таке, що найбільш везучий васал, сідає на місце сюзерена “з’ївши” його.²

Ротація еліти — технологія добору керівних кадрів, склалася в Україні на основі “києвоцентризму” і домінування “дніпропетровців” за часів Л.Брежнева — В.Шербицького у всіх владних структурах.

Рекрутування еліт за часів В.Шербицького було напівзакритим процесом, майбутньому лідеру необхідно було пройти всі ступені кар’єри (член КПРС — парторг — працівник обкому — ЦК). Можливості просування нагору на початку 80^х рр. були обмежені “герантатаричністю” еліти, відсутністю змін у еліті. Вища номенклатурна посада надавалася на все життя. Партійна еліта до того ж побоювалася конкуренції і мала зазвичай негативний відбір, намагаючись рекрутувати тільки “виконавців”.

На початку “перебудови” робилися спроби виправити систему шляхом змодифікування еліти. Еліта оновлюється на 25%, а “старі кадри” постійно “перекидаються” на інші роботи.

Умовами ротації еліти у часи “перебудови” були родинні зв’язки, відданість керівникові, земляцтво.

З 1989 р. з’являється ще одне джерело — вибори через системи Рад, з’їзд народних депутатів СРСР, Верховних Рад республік. Але це джерело не завжди було кращим, ніж номенклатурний відбір. До влади стали тягнутися кар’єристи, хабарники, злочинці, такі як Станкевич, Мавроді, Жиріновський.

Кар’єра сучасного представника пол-

ітичної еліти залежала не від нього самого, а від становища “клану”, до якого він належав. Ще у 1993 р. народний депутат Росії І.Хакамаді зробила заяву, що 2/3 парламентаріїв Росії мають зв’язки з мафією, коли ж розглядають номенклатуру радянських часів, то зв’язки зі злочинним світом майже не прослідковуються. Руйнація можливих умов гри, незрілість системи рекрутування зв’язані з відсутністю як партійної системи рекрутування, так і з “тнізацією” політики.

Ротація сучасної еліти базується на відносинах “патрон-клієнт”. В той час партійні “мітингові” лідери не мають такої “школи влади” як у номенклатури і програють їй по всіх параметрах.

На думку російських політологів, ротація у політичну еліту проходить по 9 напрямках — 30% шляхом зв’язку “патрон-клієнт”, “командної” підтримки, коли обираються найбільш відданні і угодливі, 15% займають “земляцькі” зв’язки і зв’язки “однокашників”, родинні зв’язки.

Найменший відсоток у ротації еліти займають такі показники як економічна підтримка, придбання посади, ідеологічні переконання, інтелект і підвищення кваліфікації, національність.³

Ці неформальні зв’язки і якості, які давали змогу швидко зробити кар’єру, характерні як для Росії після 1992 р., так і для України, в якій більший відсоток можливостей випадає на родинні і земляцькі зв’язки.

Треба сказати ще про такий феномен у ротації еліт, як прихід до влади “академіків” і “поетів”.

Для легітимації влади і обґрунтування реформ, ще за часів “перебудови”, Горбачовська команда почала прилучати до влади інтелігенцію, як нонконформістську, так і конформістську. “Власти-телями дум” були редактори журналів і газет, публіцисти, поети, науковці. Вони повинні були стати дорадниками влади і її словом.

В СРСР це академіки і професори Шаталін, Аганбегян, Арбатов, Заславська, Попов, Хазбулатов, Гайдар та інші. В Україні це Юхновський, Лановий, Пинзенік та інші. Політичну роль в Україні

грали поети і письменники, журналісти. Д.Павличко, І.Драч, В.Яворівський, Р.Іванчук та інші, які ще у 1986 р. були комуністами, у 1986-1989 рр. “перебудовниками”, з 1989 націонал-демократами.

Політолог С.Кордонський зазначав, що при “перебудовах” інтелігенція ідеологічно домінує над ослабленою державою, а “інтелектуали” стають впливовими фігурами у суспільстві, забезпечуючи зміни. Інтелігенція тягнеться до демократії, але у правовій, буржуазній державі для неї місця немає, вона не може існувати без підтримки соціальної держави, що орієнтується на центральну, тоталітарну владу, яка у державному апараті забезпечує місце інтелігенції, те місце, про яке вона мріє, — “бути галасом народним”.⁴

В той же час інтелігенція має деяку “фронду” до влади, постійно намагається виявити свою “самостійність”, вона була довгий час, практично до “перебудови”, відрізана від влади. Рекрутування у еліту радянського суспільства йшло не за рахунок найбільш освіченої верстви, а “інтелігентське походження”, було мінусом у здобутті кар’єри.

Вирішальна роль інтелігенції в українських урядах 1917-1920 рр., змінилася винищенням української інтелігенції з 1929 р. і її відторгненням від суспільного життя за часи Хрушова і Брежнева.

28 вересня 1989 р. політолог В.Литвин розглядає як “зміну епох” в Україні. Це був день відставки В.Щербицького.⁵ На протязі попередніх 3-4 років активно відправлялася на пенсію “дніпропетровська” еліта і В.Щербицький втрачав своє оточення. Тільки за січень 1988 — лютий 1989 р. було замінено 16 з 26 перших секретарів обкомів, 4 з 6 секретарів ЦК, Голова Ради міністрів і 5 його заступників, кожен другий міністр і керівник відомств, 1/3 голів облвиконкомів.

Першим секретарем ЦК КПУ став на 8 місяців В.Івашко — представник “харківської” партійної номенклатури, який був зобов’язаний своїм стрімким злітом по сходинах кар’єри оточенню М.Горбачова.

Частина “київської” партійної еліти, попри рекомендації М. Горбачова, висувала на посаду першого секретаря С. Гуренка (С. Гуренко зібрав 43 голоси, Івашко — 36). У 1989 р. до влади наблизився і Л. Кравчук, який став секретарем ЦК, кандидатом в члени політбюро ЦК, практично “головним ідеологом”, займався роботою з діячами культури, з засобами масової інформації, його посада зв'язала його інтереси з інтересами творчої і наукової еліти, яка нарощувала свою активність, і перехоплювала ініціативу. Імовірно, що під впливом “перебудовчої” інтелігенції Л. Кравчук ініціював постанови ЦК КПУ про голодомор і про об'єктивну оцінку 30^х-50^х рр. в Україні, перегляд оцінки чорнобильської трагедії.

Треба підкреслити, що 1989 р. визначається ще й появою політичної “контреліти”, яка тягнеться до влади, і поступовим затвердженням ознак ринкової економіки. Цей рік став роком великих змін, початку привласнення державного капіталу, появи слабо контрольованого бізнесу, початку руйнації моноліту КПРС під тиском нової формації.

Є. Гайдар писав, що “...комуністична олігархія сама стала могильником свого ладу, але могильником ощадливим і користолюбним, що має надію збагатитися на своїх похоронах, скоріше перетворити похорони свого ладу в своє визволення від нього і народження нового... теж номенклатурного ладу.”⁶

Номенклатура найбільшу увагу з 1990 р. звертає на розподіл власності. Контроль за держвласністю дає величезні можливості: закритого акціонування державних монополій, приватизації, привласнення грошей партійних і громадських організацій і КПРС, комсомолу тощо. Ю. Іоффе* писав, що до 1990 р. “...апетити бонз були обмеженими умовами гри у “комуністичну свідомість”. В новій Україні апетити чиновників не мали меж...”⁷

Французькі дослідники Ж. Минк і Ж-М. Шурек задають питання і самі відповідають на нього: “Для якого соціального класу проходила революція? Кому вигідно падіння комуністичного режиму?” — це

необхідно було для неіснуючого класу “господарів-капіталістів” і саме номенклатура відіграла головну роль у формуванні цього класу.⁸ Номенклатура типу “раціоналістів” політичну владу конвертує в економічну. Номенклатура “догматична” втратила політичну і економічну владу. В усіх країнах колишнього соціалістичного табору йшов процес законодавчого закріплення державної власності.

Література

1 Оболенский А.В. *Постсоветское чиновничество квазидебюрократической правящий класс // Общественные науки и современность.* — 1996. — №5. — С.6.

2 Восленский М.С. *Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза.* — М., 1991. — С.367.

3 Див.: Афанасьев М.Н. *Вказ. праця.* — С.152-154.

4 Кардонский С. *Интеллигенция в роли национальной интеллектуальной элиты // Передель власти.* — М., 1994. — №1. — С.136.

5 Литвин В. *Вказ. праця.* — С.160, 164.

6 Гайдар Е. *Государство и революция.* — М., 1995. — С.103.

7 Иоффе Ю. *Один на один з системою.* — Луганськ, 1995. — С.177.

8 Минк Ж., Шурек Ж-М. *Стратегии адаптации бывших коммунистических.* — М., 1990, — С. 8.

* Иоффе Юрий — у 1992-1993 рр. віцепрем'єр з питань паливно-енергетичного комплексу. Народний депутат. Директор ВО “Стаханов-вугілля” // *Політична думка.* — 1994. — №3.

The construction of new society in Ukraine requires the answer to the most urgent questions of the most difficult epochs: “Where we go?” and “Who leads us?” It is necessary for that to understand the real purposes instead of the declarative ones of the present stage of society’s development, in the interests of which classes, groups and social layers new political elite develops and what are its real purposes. The features of evolution and tendency of development of new political elite of Ukraine are analysed in the article.

ПРОБЛЕМА СТРАТЕГІЧНОГО ПАРТНЕРСТВА У КОНТЕКСТІ РЕГІОНАЛЬНИХ НАПРЯМКІВ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

В. А. Дубовик, І. М. Коваль

У процесі становлення зовнішньої політики незалежної України звертає на себе увагу все більше зосередження на певних регіональних напрямках, тобто її регіоналізація. Процес регіоналізації зовнішньої політики України має як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. З одного боку, він є природнім, відбувається незалежно від чієїсь волі. З іншого боку, на сьогоднішній день можна бачити свідомий рух української влади в бік регіоналізації, хоч не можна сказати, що це завжди відбувається гладко.

Необхідно визначитися, що ми розуміємо під регіоналізацією зовнішньої політики України. Перш за все, під регіоналізацією в даній статті мається на увазі підвищення активності регіонального начала у зовнішній політиці нашої держави. Досвід наступних після 1991 року років переконливо продемонстрував, що безсистемна гіперактивність з її протилежними напрямками, бажання здійснити свою присутність у всіх без винятку куточках земної кулі суперечить національним інтересам України, веде до витрачання впусту ресурсів нашої держави. Інтересам України не відповідає глобалістський підхід до міжнародних відносин.

В ієрархії світових держав Україна певно посідає своє місце у розряді середніх держав. Від багатьох інших середніх держав Україна відрізняється тим, що здатна завдавати суттєвого впливу на систему міжнародних відносин, в рамках якої вона перебуває. Своєрідність ситуації полягає в тому, що даний вплив завдається саме шляхом взаємодії з регіональними і навіть субрегіональними структурами. Таким чином, з точки зору місця і ролі України в сучасній системі міжнародних відносин глобалістський підхід повинен бути повністю відкинтий. При цьому відмо-

ва від глобалізму не означає, що Україна повинна відмежуватися від участі в міжнародних організаціях, спробах вирішення глобальних проблем, миротворчих зусиллях міжнародного співтовариства.

Зараз стає все більш очевидним, які напрямки зовнішньої політики можна вважати пріоритетними для України. Складається уявлення про зони, що в сукупності і становлять ту регіональну систему міжнародних відносин, яка є основною реалізацією української зовнішньої політики. Таких зон в найширшому розумінні всього три: Росія (плюс пострадянський простір в цілому); Центральна і східна Європа; Чорноморський регіон. Слід відзначити, що виділення цих трьох зон є умовним внаслідок різних причин: зони територіально накладаються одна на одну в ряді випадків; зони розпадаються на ряд субзон; в межах зон стосунки з одними державами відіграють більшу роль для України, ніж з іншими. Участь України саме в цій регіональній системі є природньою і не має собі альтернативи. Таке становище речей, з усього видно, збережеться і в майбутньому. Можна з достатньою впевненістю стверджувати, що дана ключова для розвитку зовнішньої політики України система залишиться незмінною в найближчому майбутньому.

Останнім часом керівництвом країни було зроблено ряд кроків, що підтвердили значення для нашої держави згаданих вище напрямків. Відносно нормалізації досягнуто в стосунках з Російською Федерацією. Розвиваються зв'язки з іншими державами — наступниками СРСР — як на двосторонній, так і на багатосторонній основі. Як приклад останнього багато аналітиків згадують групу ГУАМ (Грузія — Україна — Азербайджан — Молдова). Однак, на наш по-

наявність єдиного оборонного простору: взаємні зобов'язання у сфері національної безпеки і оборони.

Як приклад спробуємо розглянути в цьому контексті російсько-українські відносини, розділивши їх на окремі аспекти, що відносяться до економічного, політичного та військового партнерства. В економічній сфері встановлення стратегічного партнерства означає укладання довготривалого економічного союзу з метою спільного подолання труднощів, що виникають на шляху переходу до цивілізованої ринкової економіки. Але в чому конкретно може полягати такий союз? Перш за все, це відновлення частини попередніх зв'язків, що існували між економіками обох країн в колишньому Радянському Союзі і здатні сьогодні збільшити їх експортний потенціал.

Справді, одна з основних економічних проблем України — досягнення позитивного сальдо зовнішньоторгового балансу. Оскільки, на відміну від Росії, Україна позбавлена можливості експортувати сировину, то надії на розширення експорту значною мірою ґрунтуються на можливостях ВПК. У 1994 році експорт зброї України склав понад 42 млн. дол. (в шість разів більше, ніж у 1993 р.). Однак відсутність в країні замкнутого циклу виробництва багатьох видів озброєнь різко обмежує експортні можливості українського ВПК. Тому в цій сфері життєво важлива кооперація з Росією. Уже зараз 70 відсотків українського ВПК виконує замовлення Міноборони Росії. Причина — недостатнє бюджетне фінансування. У 1995 р. фінансування українського ВПК складало 4,3 відсотка всіх витрат бюджету, тоді як в Росії доля ВПК за цей же період досягла 21,3 відсотка бюджетних витрат.

Другий важливий момент довготривалого економічного союзу — укладання митного союзу. Це дозволить кожній стороні збільшити ринки збуту своєї продукції, поглибити міжкраїновий розподіл праці та підвищити на цій основі конкурентоздатність національного виробництва. Крім того, такий союз полег-

шить міграцію робочої сили, що може мати ключове значення для скорочення рівня безробіття.

Нарешті, мова може йти про вільне пересування капіталів між країнами, що, хоч і створює деяку складність для України, в цілому значно вигідніше їх нелегального відтоку за кордон. Цікаво, що Україна вже зробила певні кроки в цьому напрямку, прагнучи зменшити таким шляхом вантаж державного боргу за енергоносії. Кабінет Міністрів України ухвалив рішення випустити в 1995 році державні цінні папери на суму 1,4 млрд. доларів, які будуть передані російській стороні в рахунок погашення українського боргу "Газпрому" за наданий природний газ. Передбачалося, що ці цінні папери надійдуть на вторинний ринок Росії для вільної реалізації. Власник цих паперів отримає право купити на відповідну суму акції українських підприємств, що приватизуються.

В червні 1997 р. на зустрічі в Москві міністра іноземних справ України Геннадія Удовенка зі своїм російським колегою та прем'єр-міністром Росії Віктором Чорномірдіним ставилося питання про купівлю акцій українських нафтопереробних підприємств російськими компаніями. Український уряд наполягає лише на збереженні контрольних пакетів в руках українців. Зате Верховна Рада, посилаючись на необхідність захисту національних інтересів, передбачає обмежити розмір пакетів, призначених для продажу, 5-10 відсотками акцій.

До інших проблем російсько-українських відносин сьогодні належать зниження двостороннього товарообігу у першому кварталі 1997 року на двадцять відсотків, розвиток фінансово-промислових груп, перш за все у сфері військової індустрії, а також постачання в Росію українського спирту та цукру, які, як вважають в Москві, своїми зверхніми цінами завдають збитку вітчизняним виробникам. Україна ж правомірно вважає, що мова йде про конкуренцію, яку її продукція виграє через низьку собівартість. Необхідно мати на увазі, що Росія, як і раніше, зали-

шається для України найважливішим торговельно-економічним партнером. Так у 1997 р. на Росію припадало 39,7 відсотка українського експорту і 50,6 відсотка українського імпорту, тобто Росія залишається для України основним зовнішньо-економічним партнером. Ця тенденція буде лише зміцнюватися, оскільки під тиском МВФ Україна з 1997 р. поступово лібералізує свій фінансовий ринок. Це, очевидно, призведе до посилення ролі російського капіталу на українських ринках. Україна почала також копіювати російську схему регулювання фінансового ринку, стискання грошової маси та переорієнтацію грошових потоків на обслуговування дефіциту українського бюджету. Підготовлено проект введення валютного коридору.

Однак, хоч в чисто економічній сфері економічне співробітництво проглядається досить чітко, встановлення стратегічного партнерства цілком реальне лише в тому випадку, якщо в країні почнеться економічне зростання. Якщо не буде економічного зростання, то досягнення одних з поставлених урядом завдань віддалятиме від вирішення інших, не менш важливих завдань. Поміж тим замість економічного зростання в Україні спостерігається покіщо економічне падіння. За даними статистики ("Известия", 5 липня 1997 р.) в першій половині 1997 року обсяг внутрішнього валового продукту України (40 млрд. гривень) виявився на 7,5% нижчим від рівня відповідного періоду 1996 р. Незважаючи на зростання виробництва у паливній та металургійній промисловості, падіння обумовлене відставанням харчової галузі, будматеріалів, машинобудування, деревообробної та хімічної промисловості, а також нафтохімії. До того ж нинішня промисловість України неконкурентноздатна ні на зовнішньому, ні на внутрішньому ринках, вона потребує масштабної реконструкції і тим самим величезних коштів. А таких коштів у держави немає. Ці кошти, однак, є у приватних іноземних інвесторів. Розрахунки свідчать, що для оживлення економіки України достатньо 10 млрд. доларів на рік пря-

мих іноземних інвестицій протягом 10-15 років. Та для цього Україна повинна стати більш привабливою для іноземних інвесторів. Головною умовою привабливості є широкомасштабна приватизація української промисловості та створення в країні сучасної інфраструктури, від транспортних до фінансових і телекомунікаційних мереж.

Недивно тому, що обсяг прямих іноземних інвестицій в економіку України невеликий. А зрозуміло, що коли не буде великих іноземних інвестицій — не відбудеться реконструкція швидко старіючої української промисловості і не розпочнеться економічне зростання. Немає позитивних зрушень в сільському господарстві. У 1997 р. на 15,5% змен-

шилась валова продукція сільського господарства. Це теж недивно, бо 60 відсотків земель в Україні належить державі, а ще 36,6 відсотка перебувають в неефективній колективній власності. При такій структурі власності на землю не допоможе і рішення про виділення 300 млн. доларів на структурну перебудову сільського господарства.

Слабкою залишається банківська система країни, яка є основою грошової системи. Власний капітал українських банків складає лише 0,3 відсотка ВВП, що на порядок менше, ніж в розвинutih країнах. З урахуванням цієї обставини уявляється розумним рішення НБУ використати 300 млн. доларів кредиту Всесвітнього банку для видання комерційним банкам короткострокових ломбардних кредитів. Це дозволить зміцнити банківську систему України, перешкодити можливим кризам грошового обігу. Темпи інфляції в Україні стабільно залишаються низькими, що дозволяє говорити про стійку фінансову стабілізацію. Грошова реформа в цілому пройшла вдало, хоч гроші, як і раніше, вислизують з рук виробників на користь фінансових та інших посередників. Ще важливіше, що фінансова стабілізація висвітлила дві надзвичайно важливі соціально-економічні проблеми: стрімке зростання несплати податків та астрономічна величина заборгованості заробітної плати.

Все це лише підтверджує образливу для нас істину: Україна знаходиться на самому початку процесу реформ. В країні пристрасно обговорюються проблеми, які в Прибалтиці дебатувалися в 1990-91 рр., в Росії – в 1992-93 рр., тобто на самому початку ринкових перетворень в цих країнах. Україна відстає навіть від тих країн, де реформа йде зі скрипом. Різний темп і різний реальний рівень реформ, що проводяться, звичайно ж, ускладнюють можливості стратегічного партнерства в економічній сфері. Але, не зважаючи на ці об'єктивні труднощі, в чисто економічній сфері стратегічне партнерство проглядається досить ясно. Ситуація радикально змінюється при переході із сфери економіки в сферу політики.

І причина зовсім не в тому, що обидві сторони не можуть чи не хочуть встановлення тісних дружніх взаємовідносин між собою, в тому числі політичних. Причина полягає в різній стратегічній спрямованості їх політики. Україна зацікавлена в створенні та розвитку добрих і довготривалих двосторонніх політичних зв'язків з Росією, так як і з іншими країнами СНД. Росія зацікавлена в створенні і розвитку добрих і довготривалих багатосторонніх політичних зв'язків з Україною та іншими країнами СНД. А це не одне й те ж. Україна не підлягає синдрому відродження імперського монстра і тому ніколи в найближчому майбутньому не приєднається до політичного об'єднання двох чи більше країн. А це означає, що політичне стратегічне партнерство з Росією зводиться на ділі просто до добрих добросусідських відносин.

Після позитивного вирішення проблем розділу Чорноморського флоту колишнього СРСР покращилось і військове співробітництво між Росією та Україною. Як виявилось, можливі спільні навчання, спільні миротворчі акції в рамках СНД і дещо інше. Однак, ні про яке стратегічне військове партнерство між Україною і Росією в теперішній час не може бути і мови. Причина цього полягає в різному ставленні обох країн до НАТО. Крім цього, при

оцінці цієї ситуації необхідно пам'ятати про “американський фактор”. Не зважаючи на те, що США остаточно втратили роль лідера в світовій економіці, а вона сама поступово перетворюється в багатоцентрову систему, провідна роль цієї країни в міжнародному політичному і військовому житті значно посилювалась, і викликано це саме розпадом радянської комуністичної системи (а не тільки розпадом СРСР) і зростанням військово-політичної ролі НАТО, в якому США відіграють основну роль. Єдина зверхдержавка, яка залишилась, намагається максимально посилити роль НАТО в світі (і разом з тим свою особисту роль) як компенсацію за втрату ролі безумовного світового економічного лідера. Таке посилення легко помітити неозброєним оком: це не тільки караючі дії проти боснійських сербів, але й поширення НАТО на схід, до кордонів Росії та України. Якщо в короткотерміновій перспективі США більш-менш обґрунтовано вважають важливим для себе пересувати кордони НАТО на схід, а Росія – відповідати на це пошуком нових військових союзників, то в тривалій перспективі ці дії стають для обох сторін безглуздими та небезпечними. Якщо світове співтовариство дійсно стає, як можна припустити, багатополосним утворенням, то, хочуть того США чи ні, НАТО неминуче повинен перетворитися із військового блоку, керованого сильним лідером, у багатосторонню силову організацію рівноправних партнерів, які ведуть боротьбу з міжнародним тероризмом та іншими нецивілізованими діями на міжнародній арені. І хоча це відбудеться не дуже швидко, ознаки такого напрямку перебігу подій спостерігаються уже зараз. США і НАТО вживають значних зусиль для того, щоб надати Росії велику політичну і фінансову вагу. І відбувається це не через безкорисну любов до Росії, а через побоювання мимоволі штовхнути Росію до комуністичного минулого і до союзу з Іраном, Іраком та Лівією, які підтримують міжнародний тероризм (список таких “нецивілізованих” країн може бути розширений уже найближ-

чим часом). Своєю політикою “руху на схід” США вже досягли того, чого вони менше за все бажали: різкого посилення військово-політичних зв’язків Росії з Китаєм.

Для демократичної Росії такий перелік подій в тривалій перспективі об’єктивно також небажаний, причому скоріше з політичних, ніж з військових причин. Він посилює проімперські настрої в країні, намагання реанімувати СРСР. Конкретні висновки із цього аналізу еволюції НАТО і протиріч між США та Росією повинна зробити і Україна. Стратегічно вона не може виграти, граючи на протиріччях між Заходом і Росією, оскільки в довготривалому плані при раціональній поведінці обох сторін протиріччя між ними відсутні. В перспективі вигоду вона може отримати, демонструючи не російські недоліки, а свої особисті достоїнства.

Разом з тим Україна не може дозволити собі значного погіршення відносин з Росією, для цього Росія занадто близька і занадто велика. Крім того, російський ринок для українських товарів і послуг не менш привабливий, ніж західний. Тому Україні вигідно одночасно підтримувати добрі відносини і з США, і з Росією, що зовсім не так просто, як може здатися. Виступаючи в Іспанії, Леонід Кучма знову підтвердив незмінність намірів України ввійти до Європейського Союзу. Як довготривала

орієнтація така мета повністю відповідає національним інтересам України. Інша справа, що чекати прийому до цього престижного економічного і політичного об’єднання Україні доведеться довго.

Загальний висновок полягає в тому, що успішне партнерство між Україною і Росією цілком можливе, але називати його стратегічним можна лише в тому випадку, якщо ігнорувати відмінність основних цілей в політичній і військовій сферах. В той же час поєднання нормальних відносин і з Росією, і з Заходом є жорстким імперативом для нашої країни і сьогодні, і на перспективу. Необхідність вибору між ними рівнозначна вкрай небезпечному підриву національних інтересів України.

The article is dealing with the urgent issues of the Ukrainian foreign policy. The authors outline the key zones, main directions for the development of Ukraine’s international affairs, namely post-Soviet space (with the special place belonging to Russian federation), Central-Eastern Europe and Black Sea basin. Significant amount of analysis is given to the phenomenon and notion of “strategic partnership”. Some considerations and insights on who might be considered as a strategic partner for Ukraine, what exactly makes a partnership strategic are suggested in the article.

ИДЕЙНАЯ ЭВОЛЮЦИЯ АМЕРИКАНСКОГО ЛИБЕРАЛИЗМА

В. В. Попков

В современном постсоветском геополитическом пространстве появилось немало партий и течений с приставкой “либеральный”. Немалое количество разговоров, дискуссий ведется вокруг темы либерализации экономики, политики, образования, духовной жизни. В парламентах и Украины, и России, и Прибалтики, и Молдовы, а также других стран СНГ есть свои “либералы” и есть свои “ястребы”. Это в той или иной степени относится и к пирамидам исполнительных структур, где в скрытом, закаммуфлированном виде, но тоже ведется напряженная борьба тенденций аналогичного типа. Однако даже в риторике первых лиц, возглавляющих либеральные партии и течения сквозит непонимание сути и важнейших принципов либерализма, нет видения его идейных корней и логики его политических шагов, истории его “подъемов” и “провалов”. Наши доморощенные либералы с трудом разбираются в своеобразии европейского и американского либерализма. Между тем такой сравнительный анализ был бы необходим, так как дал бы ясное представление о том, что может и чего принципиально не может добиться либерализм на нашей отечественной почве. Именно эта задача и поставлена в данной работе.

1. Роль либеральной традиции в американской политической жизни.

Можно с полным основанием утверждать, что либерализм оказал решающее влияние на формирование политического сознания американской нации. В США, как нигде, глубоко пустила корни вера в такие идеалы как гражданские права, демократия, “свободное предпринимательство”, “свободный рынок”.

Хотя в процессе последующей эволюции либерализм неоднократно перематрировал и трансформировал свои основополагающие установки, он и сегодня

продолжает оставаться одним из наиболее значительных идейно-политических течений, определяющих самосознание американского общества. В рамках двухпартийной системы в США есть и своеобразный полюс “легальной левой” альтернативы, воплощенной в либерал-реформистских подходах, и полюс “нерадикально правый”, соседствующий с неоконсерватизмом.

Однако основной массив американского либерализма покоится на фундаменте политического “центра”. Именно опора на центристские элементы в обеих главных партиях США позволяет либералам играть важную роль в политическом процессе и одновременно сохранять контроль над определенной частью левых сил.

Это не означает, что в рамках либерализма не происходит противоборства различных тенденций. Он достаточно внутренне противоречив, в нем проявляются достаточно разнородные ориентации. Но данная ситуация позволяет американской либеральной идеологии “обслуживать” различные политические силы и стоящие за ними институты.

2. Идеино-политические истоки американского либерализма.

В политической традиции стран Запада, и Соединенных Штатов в том числе, возникновение либерализма хронологически совпадает с эпохой буржуазных революций XVII- XVIII вв. Ранний, “традиционный” либерализм нес в себе мощный позитивный духовный заряд, формулировал принципы общественного устройства, свободные от регламентации и преклонения перед иерархией, свойственных для феодального мышления. Особенно велика в этом отношении заслуга физиократов, которые выступили с критикой феодальных регламентаций экономической жизни.

ных Штатах. Накануне 1776 г. там сложилась ситуация, когда политические интересы американской торгово-промышленной буржуазии, фермерства и городских низов в основном совпадали. Подавляющее большинство социальных групп американского общества перестало мириться с системой полуфеодалных отношений и институтов, связанных с колониальным статусом Североамериканских Штатов. От экономической политики колониальной администрации страдало прежде всего американское фермерство - наиболее многочисленная социальная группа, составлявшая тогда 90-95% населения колоний. Особое сопротивление этой группы вызывали такие элементы аграрной политики британской короны, как преследование скваттеров, взимание ренты в пользу короны, раздача крупных земельных участков лоялистам и т.д. Страдала от этой политики и американская торгово-промышленная буржуазия, выражавшая недовольство жесткими протекционистскими мерами Британского правительства.

Все это и обусловило формирование единого "народного фронта" против британского владычества, фронта, вдохновляемого либеральными идеями. Если европейский либерализм носил скорее приспособительный, то американский либерализм носил скорее национально-освободительный и даже в чем-то революционный характер.

Радикализм и массовость американскому либерализму придавало также то, как решительно и бескомпромиссно в США был урегулирован аграрный вопрос. Земля, принадлежавшая Британской короне и лоялистам, была экспроприрована. В Америке был создан крупный государственный земельный фонд с целью последующей бесплатной раздачи или продажи земельных участков фермерам. Скваттерство /то есть захват свободных, необработанных участков земли при колонизации/ было легализовано. Именно радикализм в аграрной политике обеспечивал американскому либерализму широкую социальную базу. В первую очередь его под-

держивали и защищали фермеры - наиболее массовая по тем временам производительная сила американского общества.

Американский либерализм заметно отличался от европейского и в том отношении, что давал простор для звучания эгалитарных /уравнительных/ мотивов. Для либеральной традиции в США была характерна постоянная критика чрезмерной концентрации собственности. Впоследствии эти эгалитарные мотивы неоднократно заявляли о себе в массовых движениях протеста. С середины XIX века по середину века XX по Америке прошли: антитрестовское движение, движение популистов, движение за установление государственного контроля над деятельностью железных дорог, за всеобщее бесплатное начальное обучение, за гражданские права, за право организации в профсоюзы, за субсидии фермерам, за законодательство об ограничении рабочего дня и установления минимальной заработной платы, за права женщин, за социальное обеспечение. /2., С.260/

Американский либерализм, в отличие от европейского, гораздо более длительное время не обнаруживал внутренних противоречий. Этому во многом способствовала уникальная геополитическая ситуация, сложившаяся в Америке. Огромные массивы "свободных земель", составлявшие собственность государства, стали в его руках эффективным средством смягчения внутренних противоречий капитализма, "чем-то вроде предохранительного клапана и ограничителя классовой борьбы и роста классового самосознания" /3, с.543/

Наличие обширных неосвоенных территорий и ресурсов, стимулировавшее рост американского капитализма "вширь" /при одновременном смягчении остроты противоречий/ во многом обусловило изначально присущую американскому либерализму /в отличие от европейского/ "стратегию экспансии". Со временем ориентация либерализма на экспансию приобретет характер общей установки. Она станет ключевым элементом не только внутрипо-

литической, но и внешнеполитической стратегии США.

4. Раннелиберальная модель общественного устройства.

На протяжении всего XIX в. либерализм, в его американском варианте, отстаивал идею такого общественного устройства, при котором регулирование социально-экономических отношений осуществлялось бы самопроизвольно, через “безличный” механизм “свободного рынка”, позволяющий каждому индивиду - независимому производителю товаров - действовать, руководствуясь собственными интересами.

Отцы-основатели независимой Америки предполагали, что реализация этой идеи приведет в конечном счете к такому обществу, в котором собственность будет распределена среди граждан достаточно широко и равномерно, где каждый продавец товаров будет сам их производить. Общество независимых товаропроизводителей - вот тот идеал, который рисовался творцам Декларации Независимости.

Отношение к государству выразилось в формуле “государство - ночной сторож”. Единственную функцию государства американские либералы видели в том, чтобы охранять собственность граждан и устанавливать общие рамки “правил игры” - свободной конкуренции между отдельными товаропроизводителями.

В остальном же свободные, независимые и равные перед законом индивиды должны полагаться на самих себя, строя свои отношения на основе частных взаимных соглашений - идет ли речь об экономических, политических или каких-либо других вопросах. Считалось, что закон должен регулировать только формально-правовые аспекты отношений между людьми; он не должен вторгаться в частную сферу, к которой относится область производства и распределения товара.

Провозглашенная в годы американской революции идея “равенства” была истолкована либерализмом как “равенство возможностей”.

5. Основные принципы раннелиберальной идеологии

Американский либерализм наиболее полно воплотил в себе основные принципы свободного предпринимательства - то, чего принципиально не могла достичь Европа. Среди этих принципов особо выделяется принцип индивидуализма. Причем индивидуализм распространялся не только на экономическую, но также на политическую и нравственную сферы. Он выступал как важная гарантия автономии индивида, обеспечивал его инициативу и ответственность.

Вторым важнейшим принципом раннеамериканского либерализма был принцип самоуправления. Как известно, Соединенные Штаты строились как бы “снизу вверх”, двигались к федерации от мелких и малых самоуправляющихся общин, городов, ассоциаций, где сами граждане брали на себя значительную долю полицейских функций хозяйственного обеспечения и решения социальных, духовнорелигиозных и прочих вопросов. “Самоуправленческий инстинкт” американцев вылился в устойчивое скептическое отношение к федеральным властям, к “бюрократам из столицы”, явился импульсом для многих гражданских движений более позднего времени. Все это воплотилось в идее правления граждан посредством представительных учреждений / “representative democracy”, которое основывалось на соблюдении определенных правил, установленных “свободно выраженным” согласием граждан и обязательных для всех.

Третьим важнейшим принципом раннеамериканского либерализма был принцип обеспечения фундаментальных политических прав граждан. Сюда относились свобода слова, печати, преподавания, проведения собраний. В этот блок входило также строгое соблюдение правовой процедуры, без чего не мыслилось строгое и справедливое соблюдение “прав всех”.

Четвертый принцип можно кратко определить как принцип конституционного правления. При этом признавалась такая конституция, которая закреп-

ляла бы разделение власти между исполнительными и законодательными органами /по горизонтали/, а также между федеральными и местными органами /по вертикали/. Принцип конституционализма предполагал также введение четкой институционализованной процедуры принятия, проведения, пересмотра и отмены законов.

Комплекс этих идей и принципов получил свое выражение в идеологии “правового государства”, ставшей ядром политической философии американского либерализма.

6. Судьба либерализма в конце XIX - начале XX вв.

Вторая половина XIX века в США характеризовалась значительным сужением сферы действия механизмов свободной конкуренции. Оказалось, что следствием “свободной игры” рыночных сил явилось не “автоматическое” обеспечение “общего блага”, а многочисленные банкротства, разорения, растущее общественное неравенство. В этих условиях неизбежно начала расшатываться и старая вера в то, что Америка - есть “общество равных возможностей”.

Рост недовольства результатами политики “свободного рынка” вылился в 80х - 90х годах XX в. в массовые движения мелкой и средней буржуазии. Сюда следует отнести прежде всего движение “популистов”, сторонников “антитрестовского законодательства”. Идеологи этих движений, выступая под либеральными лозунгами, вместе с тем по-иному стали относиться к роли и задачам государства. Они развернули резкую критику политики государственного невмешательства в экономическую сферу, отступления государства от соблюдения принципа “равных возможностей”. “Популисты” указывали на пагубность такой политики, которая привела к подрыву основ свободного предпринимательства и обеспечила покровительство тем, кто в силу унаследованного или приобретенного богатства оказывался обладателем больших прав и больших возможностей по срав-

нению со своими менее удачливыми соперниками.

Таким образом с конца XIX века в либеральное сознание начинает проникать новая - “этатистская” /государственническая/ - ориентация. Этот период можно охарактеризовать как переломный момент в истории американского либерализма. Положение кардинально усугубляется со вступлением американского общества в начале XX в. в эпоху экономического и политического экспансионизма. На этом этапе берет свое начало и продолжает расширяться сфера экономической деятельности государства. Некоторые отрасли промышленности частично или полностью начинают свою переориентацию на растущий государственный рынок. Остальной “независимый” бизнес также вынужден был признать новую роль государства в стабилизации рыночной конъюнктуры в масштабах всей страны.

Возрастание роли государства в жизни общества диктовалось также потребностями внешнеэкономической экспансии американского бизнеса. За несколько десятков лет в этой сфере произошла разительная эволюция.

Если на ранних этапах развития капитализма американская буржуазия, занятая освоением национального рынка, выступала за строгую регламентацию торговых отношений с иностранными государствами, то уже в конце XIX в. стали раздаваться решительные голоса в пользу политики “открытых дверей” в мировой торговле.

В начале XX в. все отчетливее стал звучать еще один мотив: экспансия. Экспансия и новые рынки; экспансия и высокая заработная плата; экспансия и экономическое процветание. “Внутренняя” колонизация Запада была завершена. Основные усилия направлялись в первую очередь на приобретение новых рынков и новых источников сырья за границей.

Политика экономической экспансии, прикрывавшаяся лозунгами “свободы мировой торговли”, дополнялась осуществлением прямых территориальных

захватов, прежде всего в Латинской Америке и на Дальнем Востоке. Наряду с этим США выступили одним из инициаторов новой формы колониализма - экономического подчинения слаборазвитых стран. Американское государство постепенно превратилось в инструмент активной, наступательной внешней политики.

Аналогичные тенденции наблюдались и во внутривнутриполитическом измерении. Расширение функций государства здесь было связано прежде всего со становлением сложной системы государственно-монополистического регулирования. Основы этой системы были заложены в конце XIX в. Свое дальнейшее и гораздо более мощное развитие они получили в годы Первой мировой войны, потребовавшей мобилизации экономических ресурсов для нужд армии и установления государственного контроля над производством и распределением.

Все эти явления в политической и экономической жизни американского общества, прежде всего кардинальное изменение роли и значения государства во внутренней и внешней политике США, не могли не отразиться на судьбе традиционного либерального сознания. Реальность все больше отдалялась от идеалов и принципов классического либерализма. Традиционное либеральное сознание испытывало все нарастающую тревогу, внутреннее напряжение, переходящее в кризис. И этот кризис особенно "воспалился" в годы "Великой депрессии" 1929-1933 гг.

7. Либерализм и "новый курс" Ф.Рузвельта.

Под влиянием "великой депрессии" 30-х гг. государство в Соединенных Штатах впервые в условиях мирного времени оказалось перед необходимостью установления тотального контроля над ходом экономического процесса. К этому подталкивало и катастрофическое состояние экономики /зашедшей в тупик благодаря механизмам "свободного рынка"/, и, в еще большей степени, взрывоопасное состояние обще-

ства, наэлектризованного обвальным падением жизненного уровня населения, массовой безработицей и т.д.

Ответом на острейший вызов в истории Америки был "новый курс" президента Ф.Рузвельта, сумевшего сгруппировать вокруг себя творчески мыслящих интеллектуалов и взявшего на себя ответственность за кардинальную смену курса.

Краеугольными камнями "нового курса" стали:

- активное использование государственного бюджета в качестве рычага для поддержания деловой активности путем постоянного увеличения государственных расходов /в том числе и военных/;
- политика социального маневрирования в области трудового законодательства, социального обеспечения и т.д.

Вытащив из глубокого провала американскую экономику и общество в целом, "новый курс" тем не менее не смог избежать внутренних противоречий и различных форм социального противодействия. Служа цели стабилизации социально-экономической системы, в то же время он подрывал весь комплекс традиционных ценностей, основанных на принципах неприкосновенности частной собственности и свободы предпринимательства. Противоречия просматривались и на уровне принятия стратегических решений. Принципы государственно-монополистического регулирования, с одной стороны, сознательно и жестко внедрялись правящей элитой, с другой стороны, ею же рассматривались как опасные "шаги к социализму". Известно, например, что осуществление программы "нового курса" в свое время встретило решительную оппозицию со стороны предпринимательских ассоциаций, выступавших против "интервенции государства" в сферу рыночных отношений.

Однако в целом курс на государственно-монополистические преобразования взял верх. Главным итогом многолетней эволюции политического сознания "большого бизнеса" было при-

знание регулирующей роли государства в качестве необходимого условия нормального функционирования хозяйственного механизма Соединенных Штатов. Это, в свою очередь, повлияло на либеральное сознание, вынужденное включить в свое содержание “этистские и “коллективистские” веяния.

8. Американский либерализм во второй половине XX века.

После окончания Второй мировой войны в мире в целом и в Соединенных Штатах, в частности, возник ряд новых политико-экономических факторов и обстоятельств.

Одним из таких факторов стал рост в условиях “холодной войны” /конец 40-х - первая половина 50х годов/военно-промышленного комплекса, который стал играть все более существенную роль в экономике США.

Вторым /по темпам развертывания/, но первым и определяющим по значению, стал фактор научно-технической революции. Она резко подстегнула государство, заставив его войти в передовые отрасли современного производства. Государство стало активно финансировать и участвовать в организации научных исследований, в том числе и в области разработки новых видов оружия.

Под влиянием научно-технической революции существенно расширились государственные функции в подготовке квалифицированной рабочей силы. Пошел рост государственных капиталовложений в основные фонды непродуцирующей сферы, обеспечивающей развитие образования, здравоохранения, городского благоустройства.

Либерализм 60-х годов испытал на себе воздействие новых мероприятий в области гражданских прав и прав меньшинств, новых программ в сфере образования, здравоохранения, социального обеспечения. Они предопределили дальнейшее расширение сферы деятельности государства. Либерализм 60-х формировался в идейной и политической борьбе вокруг программ “великого общества”, принципов “государства всеобщего благосостояния”.

В тот период активно дебатировались вопросы расширения социальных функций государства, трансформации капитализма в новый, социально справедливый общественный строй. Тогда же наметились две тенденции /которые окончательно выкристаллизовались в первой половине 70-х годов/. Первая тенденция была связана с радикально настроенными сторонниками идеи “Welfare”. Они настаивали на установлении в законодательном порядке минимального уровня дохода, питания, медицинского обслуживания, жилищных условий и др., который был бы гарантирован каждому гражданину и каждой семье.

Вторая тенденция связана с центристскими элементами, которые ориентировались на умеренное развитие системы “Welfare”, ставя целью ликвидировать лишь крайние проявления нищеты и нужды, и отказывались поддержать идею “гарантированного дохода”.

Все это говорит о том, что к середине 70-х годов произошла этистская переориентация либерализма. Однако это не означает его отказа от использования элементов рыночного механизма. Речь идет скорее всего о том, чтобы регулировать и направлять стихию “рыночных” взаимодействий в определенное русло - роль, которую “новый либерализм” отводит государству.

Современный либерал считает, что государство не должно брать на себя ответственность в тех областях, где оно не в состоянии с этой ответственностью справиться /например, в сфере морали и нравственных отношений/ или же где такое вмешательство государства представляет прямую угрозу гражданским и политическим правам личности.

Сегодня либерализм представляет весьма противоречивое и многоликое идейно-политическое течение. В его русле - множество идейных и ценностных ориентаций, которые формируются на основе общего идеологического фундамента, но отличающиеся друг от друга по своему социальному содержанию и политическим установкам. Среди них

ДИСКРЕТНІСТЬ ІСТОРИЧНОГО ВИМІРУ В ДЕРЖАВНИХ СИСТЕМАХ

Б. Й. Цуканов

У дисипативних структурах (живих системах) час, як відзначає лауреат Нобелівської премії І. Пригожин, стає історичним виміром їх розвитку (2). Одну з найбільш високорозвинених різновидностей дисипативних структур представляє свідомий індивід, який “об’єктивно” обгрунтовує різницю між власним минулим та майбутнім (7). У кожного свідомого індивіда — особистості складається свій власний життєвий шлях з підйомами та спадами, успіхами та невдачами, досягненнями та втратами. Стрибокподібні зміни в житті особистості, як круті повороти долі, дуже сильно пов’язані з законами переживання власного часу (8), (10). У кожної особистості є свій масштаб вікових змін (10). В наших дослідженнях була теоретично обгрунтована модель великого біологічного циклу (ВБЦ) в часі життя особистості (8). В основу цієї моделі покладена циклоїдна розгортка обода колеса, яке котиться без ковзання. Як відомо, у багатьох прадавніх народів символом часу було колесо (2). Так, наприклад, стародавньоіндійське слово “*vartma*” несе зміст колеса часу і перекладається як “колія, дорога, обертатися” (5). З класичної механіки відомо, що коли на ободі колеса, яке котиться без ковзання, зафіксувати точку в момент її стикання з дорогою, то після завершення повного оберта колеса точка опише у просторі арку циклоїди і знову стикнеться з дорогою. Відстань між початковим положенням точки і кінцевим її положенням після повного оберта буде дорівнювати довжині обода колеса. Проведені нами теоретичні розрахунки та їх експериментальна перевірка показали, що масштабну міру часу життя індивіда відображає “слід колеса” великого біологічного циклу (С). Для середньостатистичного індивіду тривалість цього “сліда” $C = 7,65$ року. Саме в такому масштабі визначаються періоди і фази

життєвого шляху особистості, описані раніше в дослідженнях Дж. Біррена (11). Ці фази нерівноцінні та гетерохронні, і кожна з них складається не лише з цілих циклів, але і з їх чвертей ($1i4 C = 1,91$ року). Великий біологічний цикл індивіда заданий механізмом глобального біологічного годинника, який чітко відбив момент появи нашого останнього попередника — кроманьонця 35000 років тому від нульової точки, за яку умовно прийнятий 1950 р. (9). Тривалість ВБЦ життя індивідів не залежить від кольору їх шкіри та материка, на якому ці індивіди народилися і живуть.

Соціальна психологія, вивчаючи людську особистість в оточенні інших особистостей, встановила, що кожна особистість належить до певної групи (1). Одну з таких груп, до якої належить особистість, обумовлює історичне утворення — держава, як гарант громадянських прав. При всіх історичних, економічних, політичних та територіальних ознаках, держава, окрім того, може розглядатися, як сукупність свідомих індивідів — особистостей, об’єднаних у велику групу по громадянській належності. Виходячи з соціально-психологічних закономірностей взаємодії індивідів у великих групах, об’єднання індивідів-носіїв свідомості в межах власної держави в своїй сукупності може розглядатися як державно-груповий суб’єкт діяльності, який існує в історичному вимірі власного розвитку. Груповий суб’єкт виступає основною дійовою “особою” в історичних перетвореннях державного рівня і намагається, з урахуванням ознак розвитку дисипативних структур, перевести свій власний стан існування з нестабільного в стабільний, або стаціонарний. Саме така загальна тенденція характерна для дисипативних структур найвищого рівня організації, які в початкових умовах значно відхиляються від стану дина-

мічної рівноваги (3). Таким чином, якщо соціально-психологічні закономірності існування державного групового суб'єкта розглядати з урахуванням динамічних ознак дисипативних структур, то історичні перетворення в межах тієї чи іншої держави повинні узгоджуватися з історичним виміром в масштабі ВБЦ та його чвертей. Для державного групового суб'єкта, як сукупності індивідів-носіїв свідомості, великий біологічний цикл повинен співпадати з $C = 7,65$ р. для середньо статистичного індивіда.

Для визначення дискретності історичного виміру існування державних групових суб'єктів будемо використовувати відношення:

де K — коефіцієнт масштабу історичного виміру, а T — тривалість між двома послідовними значними історичними подіями в роках для групового суб'єкта діяльності тієї чи іншої держави.

Кожний державний груповий суб'єкт в історичному розвитку намагається перейти від менш демократичних умов до більш демократичних умов власного існування. Під цим кутом зору розглянемо ряд історичних дат, в наближенні до яких відбувалися зміни та перевороти в державах, які досягли рівня стаціонарного існування з такими соціальними перетвореннями, що вважаються демократичними. Використаємо дані, наведені в статті Хурсіна Л. А. (6).

У Франції в 1789 р. почалася Велика французька революція і була створена 1-ша республіка. В 1958 р. з приходом до влади генерала Деґоля у Франції була прийнята Конституція 5-ї республіки і з цього часу груповий суб'єкт держави існує в досить стаціонарному стані. Історичний період існування групового суб'єкта $T = 1958$ р — 1789 р = 1699 р.

Як видно, від перших намагань змінити державну структуру власного існування, до досягнення моменту початку стаціонарного стану, груповому суб'єкту треба було проіснувати рівно 22 великих біологічних цикли. Але цей історич-

ний період був насичений рядом інших подій в існуванні державного групового суб'єкта Франції. Так, в 1814 р. у Франції почалася реставрація монархії, тобто державний суб'єкт ніби-то повертається до початкового стану. До цієї події груповий суб'єкт проіснував у періоді $T = 1814$ р — 1789 р = 25 р 3 1/3 С. В 1848 р. у Франції приймається Конституція 2-ї республіки. Період існування групового суб'єкта $T = 1848$ р — 1814 р = 34 р 4 1/2 С. В 1875 р. приймається Конституція 3-ї республіки. Період $T = 1875$ р — 1848 р = 27 р 3 1/2 С. Переживаючи з цього історичного моменту такі соціальні катаклізми, як I-ша та II-га світові війни, груповий суб'єкт Франції в 1946 р. приймає Конституцію 4-ї республіки. Період існування $T = 1946$ р — 1875 р = 71 р 9 1/4 С. З 1946 р. по 1958 р. груповий суб'єкт Франції існує в періоді $T = 12$ р 1 1/2 С.

Сполучені Штати Америки утворилися 1776 р., а Конституція була прийнята в 1787 р. Різниця $T = 11$ р. 1 1/2 С. Перше велике соціальне потрясіння пов'язане з війною Півночі проти Півдня. Ця війна закінчується в 1865 р. Від моменту прийняття Конституції до моменту закінчення війни державний груповий суб'єкт США існує в періоді $T = 1865$ р — 1787 р = 78 р 10 С. Друге соціальне потрясіння пов'язане з економічною кризою, яка починається в 1929 р. і закінчується в 1933 р. Груповий суб'єкт переживає період $T = 1933$ р — 1929 р = 4 р 1/2 С. В 1933 р. в США приймається курс президента Франкліна Рузвельта. Період $T = 1933$ р — 1865 р = 68 р 9 С. З 1933 р. груповий суб'єкт існує в стаціонарному стані. Таким чином, від історичного моменту утворення держави до моменту досягнення динамічної рівноваги, груповий суб'єкт США проіснував на протязі періоду $T = 1933$ р — 1776 р = 157 р 20 1/2 С.

Значною історичною подією державних змін для Італії можна вважати початок війни в 1701 р. за іспанську спадщину, яка закінчилася в 1714 р. Для державного групового суб'єкта цей пер-

іод існування $T = 1714 \text{ р} - 1701 \text{ р} = 13 \text{ р } 1 \frac{3}{4} \text{ С}$. Через 100 років (1814 р.) після Віденського конгресу в Італії реставрується монархія. Цей період $T = 100 \text{ р}$. для групового суб'єкта Італії точно дорівнює 13 С. Але такий устрій держави не задовольняє групового суб'єкта і в 1848 р. починається революція під керівництвом карбонаріїв. Період $T = 1848 \text{ р} - 1814 \text{ р} = 34 \text{ р } 4 \frac{1}{2} \text{ С}$. Після закінчення революції в 1861 р. утворюється Італійське королівство. Від початку революції до утворення королівства проходить період $T = 1861 \text{ р} - 1848 \text{ р} = 13 \text{ р } 1 \frac{3}{4} \text{ С}$. В такому соціальному укладі груповий суб'єкт Італії існує до моменту встановлення фашистської диктатури в 1922 р. Історичний вимір цього періоду $T = 1922 \text{ р} - 1861 \text{ р} = 61 \text{ р } 8 \text{ С}$. Фашистська диктатура проіснувала в Італії на протязі періоду $T = 1943 \text{ р} - 1922 \text{ р} = 21 \text{ р } 2 \frac{3}{4} \text{ С}$. Для порівняння наведемо період панування фашизму в Німеччині: $T = 1945 \text{ р} - 1934 \text{ р} = 11 \text{ р } 1 \frac{1}{2} \text{ С}$. Цікаво також відзначити, що хунта Піночета прийшла до влади у вересні 1973 р., а в жовтні нинішнього року громадськість звинувачує диктатора в соціальних злочинах і вимагає притягнення його до суду. Період $T = 1998 \text{ р} - 1973 \text{ р} = 25 \text{ р}$., що точно складає $3 \frac{1}{4} \text{ С}$.

З 1943 р. груповий суб'єкт Італії не зазнає значних історичних змін. В цілому весь період демократичної самоорганізації італійського групового суб'єкта $T = 1943 \text{ р} - 1701 \text{ р} = 242 \text{ р } 31 \frac{1}{2} \text{ С}$.

Серед країн Сходу найбільших результатів в економічних та демократичних перетвореннях досягла Японія. Як відомо, в цій країні в 1867 р. почалася буржуазна революція, а в 1894 р. Японія почала війну проти Китаю. Період між цими двома подіями $T = 27 \text{ р } 3 \frac{1}{2} \text{ С}$. Рівно через 10 років (1904 р.) Японія вступає у війну з Російською імперією, а ще через 10 років (1914 р.) вступає в I-шу світову війну. Таким чином державний груповий суб'єкт Японії через два послідовних періоди ($T = 1904 \text{ р} - 1894 \text{ р} = 10 \text{ р } 1 \frac{1}{4} \text{ С}$, та $T = 1914 \text{ р} - 1904 \text{ р} = 10 \text{ р } 1 \frac{1}{4} \text{ С}$) проявляв свою власну агресивність.

Але на жаль ці прояви не приводили до досягнення стаціонарного стану і в 1918 р. в Японії починається народний рух (рисові бунти). Період $T = 1918 \text{ р} - 1914 \text{ р} = 4 \text{ р } 1 \frac{1}{2} \text{ С}$. Через період $T = 1931 \text{ р} - 1918 \text{ р} = 13 \text{ р } 1 \frac{3}{4} \text{ С}$ японський груповий суб'єкт знову стає агресивним і окупує Манчжурію, а ще через період $T = 1937 \text{ р} - 1931 \text{ р} = 6 \text{ р } 3 \frac{3}{4} \text{ С}$ починає війну, спрямовану на загарбування Китаю. Лише після прийняття плану Маршалла та укладання Сан-Франциського мирного договору в 1952 р. (період $T = 1952 \text{ р} - 1937 \text{ р} = 15 \text{ р } 2 \text{ С}$) японський груповий суб'єкт входить в режим стаціонарного існування. На всі історичні зміни груповому суб'єкту Японії знадобився період $T = 1952 \text{ р} - 1867 \text{ р} = 85 \text{ р } 11 \text{ С}$.

Надзвичайно насиченими, складними і унікальними в історичному розумінні можна вважати масштабні зміни в існуванні державного групового суб'єкта Російсько-радянської імперії. Враховуючи слушні докази історика Шкляєва І. М., висловлені під час обговорення цих розрахунків, за початковий момент історичних перетворень в демократичному напрямку в імперії слід прийняти 1861 рік — рік скасування кріпацтва. Але державному груповому суб'єкту імперії довелося проіснувати до 1905 р. (період $T = 1905 \text{ р} - 1861 \text{ р} = 44 \text{ р } 5 \frac{3}{4} \text{ С}$), щоб шляхом революційного вибуху домагатися певних прав і свобод. Ця спроба, як відомо, принесла свої результати, але наступний період ($T = 1917 \text{ р} - 1905 \text{ р} = 12 \text{ р } 1 \frac{1}{2} \text{ С}$) був використаний груповим суб'єктом імперії для підготовки нового вибуху для здобуття демократичних змін. На відміну від лютневих подій 1917 р., жовтневий політичний переворот цього ж року не вніс особливих змін в існування державного групового суб'єкта. Але через такий же період $T = 1928 \text{ р} - 1917 \text{ р} = 11 \text{ р } 1 \frac{1}{2} \text{ С}$ основний склад групового суб'єкта (тепер уже радянської імперії) — селянство, було насильницьким шляхом повернуто на рівень кріпацтва, скасованого в 1861 р. Для утримання такого “запаморочення від успіху” вводиться державний механізм

Виходячи з приведених даних, можна прийти до висновку, що державні групові суб'єкти існують у власному часі, масштабною мірою якого виступає великий біологічний цикл середньостатистичного індивіда, як дисипативної структури найвищого рівня організації живих систем на Землі. Історичні події, спрямовані на ті чи інші перетворення в межах власного існування державних групових суб'єктів, спостерігаються при набліженні до особливих точок, в яких закінчується попередній період та починається наступний. Ці періоди мають різну історичну тривалість, але всі вони узгоджені з масштабною мірою C . Між двома послідовними історичними змінами в існуванні державних групових суб'єктів найбільш часто зустрічаються періоди $1/4 C = 9,56$ р., $1/2 C = 11,47$ р. та $3/4 C = 13,39$ р. Така періодизація історичних змін переважає в групових суб'єктах Японії та Російсько-радянській імперії. Більш тривалі періоди від $3 C$ до $13 C$ характерні для групових суб'єктів США, Франції та Італії. Тривалість періодів свідчить, що державні суб'єкти цих країн вже досягли режиму стаціонарного існування і їх задовольняє стійкий стан динамічної рівноваги. З іншого боку, тривалість періодів говорить про консервативність подальшого розвитку групових суб'єктів цих країн.

На завершення відзначимо, що послідовний перебіг значних історичних подій в різних державних системах співпадає з низкою особливих точок, в яких кінці попередніх періодів, визначених масштабом БВЦ та його чвертей, зливаються з початками наступних періодів існування групових суб'єктів. Такі точки одержали назву точок фазової сингулярності (4), (8). Вони мають місце в часі існування дисипативних структур всіх рівнів організації, починаючи з найпростіших еукаріотів (9), і закінчуючи такими структурами, як державні групові суб'єкти діяльності, для яких великий біологічний цикл став масштабною одиницею власного історичного виміру.

Література

1. Абульханова К. А. *О субъекте психической деятельности*. Изд-во "Наука", М., 1973.

2. Пригожин И. *От существующего к возникающему*. — М.: Наука, 1985.

3. Пригожин И. *Переоткрытие времени*. // *Вопросы философии*, 1989, N 8, с. 3-19.

4. Уинфри А. Т. *Время по биологическим часам*. — М.: Мир, 1990.

5. Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*. — М.: Прогресс, 1964.

6. Хурсин Л. А. *О закономерностях исторического развития общественных систем* // *Соционика, ментология и психология личности*. — "МИС", 1997, с. 71-79.

7. Цуканов Б. И. *Время в психике человека* // *Природа*, 1989. — N 4, с. 82-90.

8. Цуканов Б. И. *Собственная единица времени в психике индивида*. Докторская диссертация. — Одесса, 1992.

9. Цуканов Б. И. *Масштаб часу життя в історії Землі* // *Геологія*. — Київ (в друці).

10. Цуканов Б. И. *Циклоидный масштаб времени жизни индивида*. *Материалы VI Международной конференции "Циклы природы и общества"*. Ставрополь, 1998, часть II, с. 250-252.

11. Birren I. E. *The psychology of ageing*. — New Jersey, 1964.

State systems, on the one hand are structures that strive to a condition of dynamic balance. On the other hand, a state is an aggregate of individuals carrying consciousness. Therefore, from the point of view of accomplishment of functions of socio-psychological groups totality of conscious individuals can be considered as the state group subject that exists in its own historical measurement. The scale unity of the measurement is a big biological cycle (C) with the length of 7,65 years, or a quarter of the cycle ($C=1,91$ years).

Study of the historical development of the U.S.A., France, Italy, Japan, U.S.S.R. shows up that there are a number of periods of existence of a group of individuals that correspond to a scale of the big biological cycle and its quarters. The most frequent are $1/4 C$ (9,56 years), $1/2 C$ (11,47 years), $3/4 C$ (13,39 years).

Зазвичай цей закон застосовувався до відносин між капітаном, командою, судном та третіми особами; договір наймання екіпажу підпорядковувався закону прапора судна, так, як і більшість угод про різні послуги в портах, що укладалися капітаном⁷⁴.

На сучасному етапі багато національних морських законодавств вказують на закон прапора судна (у більшості випадків він співпадає із законом прапора судна⁵) як на одну з колізійних прив'язок.

Так, наприклад, КТМ України 1995 р. відсилає до закону прапора судна такі колізійні норми:

Ст. 14. “Правила даного Кодексу... застосовуються:

1) в розділі 2 “Судно”... і в розділі 3 “Екіпаж судна” – до суден, зареєстрованих в Україні;

2) в главі 1 “Межі відповідальності судновласника” розділу 10 – до судновласників, судна яких плавають під Державним прапором України.

Межі відповідальності судновласника і орендатора ядерного судна, що плаває під прапором іноземної держави, регулюються законом держави, під прапором якої плаває судно...”

Третя частина ст. 120: “До затонулих у відкритому морі суден, а також до вантажів і речей, що знаходяться на них, застосовується законодавство держави, під прапором якої плавало судно”.

Ст. 296: “...Якщо всі судна, що зіштовхнулися, плавають під одним прапором і не зачеплено інтересів третьої сторони, застосовується законодавство держави прапора цих суден, незалежно від того, де відбулося зіткнення” (Тут мається на увазі право, що регулює відносини з приводу відшкодування збитків від зіткнення суден).

Ст. 327: “Якщо рятівне і врятоване судно плавають під прапором однієї держави, застосовується законодавство цієї держави.

При розподілі винагороди за врятування між власником і екіпажем рятівного судна, а також між членами екіпажу, застосовується законодавство дер-

жави, під прапором якої плавало судно”⁷⁶.

Канадський Закон про судноплавання в ст. 275 вказує, що до правовідносин, в яких беруть участь судно і члени екіпажу судна, повинен бути застосований закон порту реєстрації даного судна⁷⁷. Аналогічно вирішується питання про зв'язок з даними правовідносинами в Англії⁷⁸.

В Іспанії право прапора регулює правовідносини з приводу судна, правами на судно, а також зобов'язань, що виконуються на борту судна. Цей принцип закріплено у ст. 10(2) Цивільного кодексу Іспанії⁷⁹.

Спеціальна вказівка на застосування принципу закону прапора судна міститься у багатьох міжнародних конвенціях в галузі морського права.

1. Міжнародна Конвенція про врятування на морі 1989 р. в ст. 15 визначає, що розподіл винагороди за врятування між судновласником, капітаном і членами екіпажу судна, що надало послуги по рятуванню, визначається за законом прапора даного судна¹⁰.

2. Міжнародна конвенція про уніфікацію деяких правових норм відносно зіткнення суден 1910 р. встановлює уніфіковані норми по відшкодуванню збитку, завданого суднам, а також в силу ст. 12 застосовується, коли судна, що зіштовхнулися, належать (тобто плавають під прапором) державам, що підписали дану Конвенцію. Разом з тим відповідно до ст. 12(2) Конвенції, якщо всі зацікавлені по справі фізичні чи юридичні особи належать одній і тій же державі і справа слухається в тій же державі, то правовідносини будуть регулюватися національним законодавством, а не нормами Конвенції¹¹.

3. Ст. 8(1) Конвенції про арешт суден застосовується до будь-якого судна, що плаває під прапором держави, яка домовилася (тобто підписала Конвенцію) в межах юрисдикції будь-якої держави-учасника¹².

4. Ст. 1 Конвенції про кримінальну юрисдикцію по справах про зіткнення суден встановлює, що у випадку застосування кримінально-правових санкцій

до екіпажа судна у зв'язку із зіткненням застосовується право держави прапора даного судна. Згідно зі ст. Конвенції арешт або затримання судна у вказаній вище ситуації можуть бути санкціонованими владою держави, під чиїм прапором плаває судно¹³.

5. Женевська Конвенція про відкриття море в ст. 6 вказує, що судна у відкритому морі перебувають під “виключною юрисдикцією” держави, під прапором якої вони плавають¹⁴. Це ж положення закріплене в ст. 92(1) Конвенції ООН про морське право, яка вимагає, щоб між судном і державою, під прапором якої воно плаває, існував реальний зв'язок¹⁵.

Наведений вище термін морського національного та міжнародного законодавства, яке вказує на застосування права прапора судна, неповний (перелік можна продовжити). Основна ідея полягає в тому, щоб продемонструвати широту використання даного принципу при розв'язанні правових питань, що виникають в процесі мореплавання.

Як правило, розробці і прийняттю якого-небудь законодавства передують багаторічна і копітка робота дослідників, зокрема вчених-правознавців. Значною мірою це стосується проблем міжнародного приватного морського права, яким присвячено багато робіт вчених зі світовим ім'ям. Було б доцільно зупинитися на поглядах деяких з них на принцип закону прапора судна, а також проілюструвати випадки використання даного принципу в судовій практиці деяких провідних морських держав.

В роботах англійських авторів Дайсі і Моріса вказується, що принцип закону прапора судна не завжди слід розглядати як єдиний при розв'язанні конкретного правовідношення. Наприклад, до правовідносин з угод про морські перевезення може застосовуватися принцип закону прапора, якщо неможливо встановити закон, властивий угоді. Але він може бути визначальним при укладанні шлюбу на борту судна у відкритому морі, а також стосовно правопорушень, здійснених на судні у відкритому морі¹⁶.

Інші англійські вчені Чешайр і Норт також визнають закон прапора судна при реєстрації шлюбу на борту судна, а також при регулюванні правовідносин зі спадкоємності по заповіту, якщо він складений на судні. Ці автори також рекомендують регулювати деліктні правовідносини, що виникли на судні в іноземних територіальних водах, правом прапора судна, при умові, що наслідки даного правопорушення торкнулися самого судна і не розповсюджувалися за його межами¹⁷.

У Франції принцип закону прапора судна визнаний такими авторитетами, як Батифоль, Лагард, Родьєр, дю Понт-авік та ін. Згідно з французькою теорією право прапора судна застосовується у випадках, коли делікт мав місце у відкритому морі, а також у внутрішніх чи територіальних водах держави, під прапором якої судно плаває, і торкається самого судна. Окрім цього, на думку вказаних вище авторів, досліджуваний нами принцип повинен застосовуватися до відносин з угоди фрахтування суден, при визначенні статусу судна, а також при вирішенні питань, пов'язаних з екіпажем судна (наприклад, трудові суперечки)¹⁸.

Судова практика великих морських держав застосовує принцип закону прапора до суперечок, що виникають з відносин між членами екіпажу (справа *Lauritzen v. Larsen* в США)¹⁹; до правопорушень, здійснених на судні у відкритому морі (справа *Regina v. Andevson*, Англія)²⁰. Неоднозначно вирішується судами питання про право, що застосовується до відносин з угоди фрахтування суден. У працях авторів колишнього СРСР підкреслювалося, що великі капіталістичні морські держави, такі як Англія, Франція, Італія, намагаючись захистити інтереси своїх великих судовласницьких монополій, використовуючи принцип закону прапора, підпорядковують відносини з угоди фрахтування суден, своєму національному законодавству²¹. Справді, з самого початку у морському праві прапор судна був найбільш важливим, якщо не єдиним зв'язуючим фактором у відносинах з

угоди чартер партії. На сучасному етапі цей принцип використовується як допоміжний, хоча рідко він є визначальним (справа *Coast Lines v. Huding & Veder Chartering N. V.*)²².

Якщо угода фрахтування посилається на застосування Гаагських, Гаагсько-Вісбійських правил або національного варіанту цих правил, то їх норми застосовуються в частині перевезення вантажів і відповідальності за вантаж протягом часу фрахтування. Слід також відзначити, що Римська Конвенція про право, яке застосовується до договірних зобов'язань, відмінила застосування принципу закону прапора до стосунків з угоди фрахтування, яке мало місце за французьким чи італійським законодавством²³.

Як було проілюстровано, принцип закону прапора судна застосовується до широкого кола правовідносин. Та разом з тим при вирішенні питання про застосування цього принципу виникають певні складності.

Так, наприклад, зараз приблизно 40% світового флоту плаває під прапором “зручності”²⁴, який застосовується з податкових та інших міркувань. Чи слід застосовувати принцип закону прапора судна, якщо судно плаває під прапором “зручності”, іншими словами, якщо між судном і державою, під прапором якої воно плаває, немає реального зв'язку?

Проблема тут полягає в тому, що держава, яка надала більш вигідний податковий режим і зареєструвала судно, на практиці може і не контролювати його. Це суперечить вимогам міжнародних конвенцій про контроль державою судна, що плаває під її прапором.

Так, Женевська Конвенція про відкрите море 1958 р. у ст. 5 вказує, що національна приналежність судна визначається прапором, під яким держава наділила його правом плавати. Тому, згідно з Конвенцією, має існувати реальний зв'язок між державою і конкретним судном, зокрема, держава повинна здійснювати юрисдикцію і контроль з адміністративних, технічних та соціальних питань відносно судна, що плаває під її прапором. Аналогічні вимоги виз-

начені у Конвенції про морське право 1982 р. (ст. ст. 91(1), 91(2), 94(1)). На підтримку реального зв'язку між судном та державою виступає ряд статей Конвенції ООН про умови реєстрації суден 1986, які, зокрема, вимагають, щоб морською адміністрацією держави проводилося періодичне інспектування судна (ст. 5(3) (в)), щоб судновласницька компанія або хоча б її представництво мали основне місце бізнесу в державі прапора (ст. 10) і т. д.²⁵.

Тут доцільно було б згадати і про положення Конвенції ООН про умови реєстрації суден стосовно суден, зафрахтованих за угодою бербоут-чартера. Конвенція вимагає, щоб судно, зареєстроване в одній державі, але зафрахтоване на умовах бербоут-чартера в іншій, плавало під прапором другої держави протягом терміну дії угоди. З положень Конвенції випливає, що правом прапора такого судна є право держави, де зареєстрований бербоут-чартер, але не право держави, до судового реєстру якої внесене дане судно (ст. 12).

У морській практиці зустрічаються, хоч рідко, випадки плавання судна під двома прапорами. Як в такому випадку визначити право прапора? Конвенція ООН про умови реєстрації суден та Конвенція ООН про морське право забороняють суднам плавати під більш, ніж одним прапором. Зокрема, друга зі згаданих Конвенцій в ст. 92(2) гласить: “Судно, що плаває під прапорами двох чи більше держав, в залежності від зручності, не може претендувати на національну приналежність якій-небудь державі, і може бути прирівняне до судна без національності”.

Очевидно, що широке розповсюдження практики “зручних” прапорів, подвійної реєстрації у випадках фрахтування судна за угодою бербоут-чартера і різноманітних інших факторів, не згаданих в даній статті, створюють труднощі у застосуванні колізійного принципу закону прапора судна. Підсумовуючи все сказане вище, можна зробити висновок, що при вирішенні питання про прийнятність чи неприйнятність даного принципу слід враховувати характер ре-

гульованих відносин. В одних випадках закон прапора судна може бути таким, що єдино визначає застосовуване право, а в інших — одним з ряду принципів, що вказують на застосовуване право. При розв'язанні колізій в кожній конкретній справі потрібно дотримуватися певної методології для того, щоб знайти належне застосовуване право.

Література

1 William S. Holdworth. *The Development of the Law Merchant and Its Courts. — Selected Essays in Anglo-American Legal History* 292-93 n. 10 (Ass'n of Am. Law Schools eds., 1997).

2 William Tetley, *Maritime Liens and Claims*, p. 12-13. — *Business Law Publication*, London, 1985.

3 Samuel E. Thorne, *Essays in English Legal History* 175 (1985).

4 T. Lafleur, *The Conflict of Laws in the Province of Quebec* 185 (1898).

5 Иванов Г. Г., Маковский А. Л. *Международное частное морское право. — Ленинград, "Судостроение", 1984. — С. 19-20.*

6 Кодекс торгового мореплавания Украины. Неофициальное издание. — Одесса: ЧМП ІнтерБио, 1996.

7 Canada Shipping Act. R. S. C., ch. S-9 (1985) (Can.)

8 Merchant Shipping Act, 1970, ch. 36, par. 100, sched. 5 (Eng.)

9 C. Civ. Art. 10(2) (Spain); 21 Neth. Int'l L.Rev. at 372.

10 International Convention on Salvage 1989 // *Casebook on International Maritime Conventions*. McGill University, Faculty of Law, 1996, p. 177.

11 International Convention for the Unification of Certain Rules of Law Respecting Collisions Between Vessels, Sept. 23, 1910. Reprinted in Ignacio Arroyo, *International Maritime Conventions 1541* (1991).

12 International Convention Relating the Arrest of Seagoing Ships, May 10, 1952, art.8(1), 439 U.N.T.S. 193.

13 International Convention on Penal Jurisdiction in Matters of Collision, May 10, 1952, 439 U.N.T.S. 233.

14 Geneva Convention on the High Seas, Apr. 29, 1958, 13 U.S.T. 2312, 2315, 450 U.N.T.S. 82, 86.

15 United Nations Convention on the Law of the Sea, Dec. 10, 1982, art. 92, 21 I.L.M. 1261, 1287.

16 A. V. Dicey & J. H. Morris, *The Conflict of Laws* 1277 (Lawrence Collins et al. Eds., 11th ed. 1991)

17 G. C. Cheshire & P. M. North, *Private International Law* (P. M. North & J. J. Fawcett eds. < 12th ed. 1992), at 586.

18 Batiffol & Lagarde, *Droit International Prive* 288 n/578 (7 th ed. 1983); Rene Rodier, *Le Navire* 42-46 (1980); Emmanuil du Pontavice, *Le Statute Des Navires* 40 (1976).

19 Lauritzen v. Larsen, 345 U. S. 571 n. 19, 1953 AMC 1210, 1221 n. 19 (1953).

20 11 Cox Crim. C. 198, 205 (Eng. C. C. R. 1868).

21 С. Гуреев. *Коллизионные проблемы морского права. — Москва, "Международные отношения", 1972. — С. 18.*

22 (1972) 2 Q. B. 34 (Eng. C. A.)

23 Convention on the Law Applicable to Contractual Obligations, June 19, 1980, 19 I.L.M. 1492.

24 J. Gold. *Maritime Law*. McGill University Press, 1996, at 27-30.

25 Moira L. McConnell, "Business as Usual": An Evaluation of the 1986 UN Convention on Conditions for Registration of Ships, 18 J.L. & C. 435 (1987).

The article deals with one of the principles of maritime conflicts of laws — the law of the flag.

The main objective of the article is showing up the historical and modern role of this principle in solving conflict of laws situations. Under study here are principles and concepts of early international maritime legislation on the subject matter as well as of modern maritime rules, both international and national ones of a number of leading maritime states.

The author comes to a conclusion that deciding whether to apply the law of the flag or not, one should follow certain methodology in order to find properly applicable law.

РОЛЬ БРАЧНОГО КОНТРАКТА В РЕГУЛИРОВАНИИ ИМУЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ СУПРУГОВ (по семейному законодательству Украины)

Ю. С. Червоний

Принятая Генеральной Ассамблеей ООН 10 декабря 1948 г. Всеобщая декларация прав человека в п. 13 ст. 16 гласит: “Семья является природной и основной ячейкой общества и имеет право на защиту со стороны общества и государства”. Это положение зафиксировано и в п. 1 ст. 23 Международного пакта о гражданских и политических правах от 18 декабря 1966 г.

Права, свободы человека и гражданина закреплены в Конституции Украины 1996 г. Ст. 51 Конституции указывает: “Семья, детство, материнство и отцовство охраняется государством”.

Семья — это естественная ячейка общества, без которой не может существовать само общество. В современной семье на первый план выступают личные отношения между членами семьи. Однако большое значение имеют и имущественные отношения в семье, в том числе между супругами. Значение их надлежащего правового регулирования усилилось в связи с тем, что в Украине восстановлена частная собственность, происходит переход к рыночной экономике. В регулирование имущественных отношений супругов внесен ряд новых положений, введен институт брачного контракта, в котором можно предусмотреть различный правовой режим для имущества супругов, а также отдельных объектов, относящихся к этому имуществу. В связи с этим для семейно-правового метода регулирования характерен не только императивный подход, но и диспозитивный.

Надлежащее правовое регулирование имущественных отношений между супругами имеет большое значение для укрепления семьи, для охраны прав и законных интересов граждан, ибо материальной базой семьи является имущество супругов.

При регулировании отношений суп-

ругов по поводу принадлежащего им имущества могут применяться два правовых режима: законный и договорной. Правовой режим имущества можно рассматривать как порядок регулирования, который выражен в комплексе правовых средств, характеризующих особое сочетание взаимодействующих между собой дозволений, запретов, а также позитивных обязанностей и создающих особую направленность регулирования [1]. Законный правовой режим регулирования отношений супругов по поводу их имущества применяется в тех случаях, когда он не изменен брачным контрактом. Согласно законному правовому режиму все имущество супругов можно разделить на общее имущество и раздельное.

В соответствии со ст. 22 КоБС Украины имущество, нажитое супругами во время брака, является их общей совместной собственностью. Аналогичное положение предусмотрено в 300 ст. проекта ГК Украины.

В литературе нет единой точки зрения о том, что следует понимать под общим имуществом супругов. Одни авторы под общим имуществом супругов понимают только вещи [2]. Они исходят из буквального толкования ст. 22 КоБС Украины, где сказано об общей совместной собственности супругов. С этой точкой зрения вряд ли можно согласиться. Пленум Верховного Суда Украины в постановлении от 16 июня 1998 г. “О применении судами некоторых норм Кодекса о браке и семье Украины” в п. 9 указал, что к общему имуществу супругов относятся не только вещи, но и права: право на вклады, право на страховые суммы, страховые возмещения. Кроме того, супругам могут совместно принадлежать права по акциям, облигациям и другим ценным бумагам. Аналогичное положение было высказа-

но в Постановлении Пленума Верховного Суда от 15 июня 1973 г. Украины и предусмотрено в ст. 34 п. 2 Семейного Кодекса России.

Нельзя согласиться с мнением К. А. Граве, согласно которому в состав общего имущества супругов входят не только вещи, но и права и обязанности [3]. Как правильно отмечает В. А. Рясенцев, в законе (ст. 22 КоБС Украины) сказано о нажитом имуществе, а не прожитом [4]. Кроме того, ст. 31 КоБС Украины говорит об обращении взыскания на имущество супругов по их долгам. На долги обращать взыскания нельзя. Помимо этого автоматическое включение в состав общего имущества супругов их долгов приводит к тому, что любой долг, возникший в период брака, является общим долгом, что противоречит ст. 31 КоБС Украины. У супругов, конечно, могут быть общие долги. Но эти долги возникают в результате сделок, совершенных обоими супругами, или одним из супругов, при наличии презумпции согласия другого супруга, а также по гражданско-правовым основаниям, но не потому, что они супруги. Таким образом наиболее правильным следует считать положение, согласно которому в состав общего имущества входят не только вещи, принадлежащие им на правах собственности, но и обязательственные права [5].

В тех случаях, когда имущество принадлежит супругам на праве общей собственности, возникает общая совместная собственность супругов. В связи с тем, что одним из решающих условий для возникновения общности имущества супругов является его приобретение в период зарегистрированного брака и что размер доли каждого из супругов заранее не определен, любой из супругов не может распоряжаться своей долей в общем имуществе. Сделки по поводу общего имущества должны совершаться супругами по их общему согласию. При этом при совершении сделок одним из супругов, считается, что он действует с согласия другого супруга. Для совершения сделок по отчуждению общего имущества супругов,

требующих обязательного нотариального удостоверения, согласие другого супруга должно быть выражено в письменной форме (ч. 2 ст. 23 КоБС Украины). Проект ГК Украины предусматривает, что для совершения одним из супругов любых договоров, которые должны быть нотариально оформлены, а также договоров относительно ценного имущества, согласие другого супруга должно быть письменным (п. 3 ст. 1302 проекта ГК Украины). Если сделка по поводу общего имущества была совершена одним из супругов без согласия другого супруга, то она по требованию этого супруга может быть признана недействительной. Для удовлетворения такого иска должна быть доказана недобросовестность 2-ой стороны по сделке. Если вторая сторона была добросовестной, т. е. не знала и не должна была знать об отсутствии на совершение сделки согласия другого супруга, то такая сделка не может быть признана недействительной, за исключением сделок, для которых закон требует прямо выраженного согласия другого супруга.

Для общего имущества супругов характерно также то, что не имеет значения на имя кого из супругов приобретено в период брака имущество. В настоящее время супругам могут принадлежать не только предметы потребления, но и средства производства (ст. 13 Закона о собственности).

Как следует из ст. 22 КоБС Украины для возникновения общности имущества необходимо, чтобы оно было приобретено во время брака. Это же требование вытекает из ст. 16 Закона Украины "О собственности". Факт нахождения в зарегистрированном браке имеет первостепенное значение для возникновения общего имущества супругов. У лиц, не состоящих в зарегистрированном браке, также может быть общая собственность на некоторые вещи, например, при совместном создании вещи (дома). Однако в этом случае не учитывается принцип взаимной поддержки, принцип равенства супругов. Как следует из ч. 2 ст. 13 КоБС Украины права и обязанности супру-

гов порождает только зарегистрированный брак.

Следующим элементом юридического состава, необходимого для возникновения общности имущества супругов, является приобретение имущества совместным трудом супругов. Необходимость совместного труда супругов для возникновения общего имущества супругов вытекает из ч. 2 ст. 28 КоБС Украины, которая устанавливает, что суд может признать имущество, нажитое каждым из супругов во время их раздельного проживания при фактическом прекращении брака, собственностью каждого из супругов. В данном случае есть один из элементов юридического состава необходимого для возникновения общности имущества супругов — зарегистрированный брак, но отсутствует другой факт — совместный труд, ибо супруги фактически прекратили брачные отношения. Необходимость совместного труда для возникновения общности имущества супругов вытекает из исторического толкования термина “нажитое во время брака”. Термин “нажитое” впервые появился в ст. 10 Семейного кодекса РСФСР 1926 г. Говоря об этом термине Д. И. Курский — нарком юстиции РСФСР отмечал, что под нажитым имуществом понимается имущество, приобретенное совместным трудом [7]. Под совместным трудом супругов следует понимать полезный труд, который, независимо от его характера, либо непосредственно, либо в своей овеществленной форме направлен на создание общего имущества супругов. Общность результатов труда супругов устанавливается не соглашением супругов, явным или подразумеваемым, а вводится законом в качестве обязательного последствия брака [8].

Таким образом, обязательными элементами юридического состава, необходимого для возникновения общности имущества супругов, является приобретение имущества во время зарегистрированного брака и наличие совместного труда супругов [8]. Почти аналогичное мнение высказывает И. В. Жилинкова, которая считает, что общность имуще-

ства супругов возникает в случае, когда лица состоят в зарегистрированном браке и фактически составляют единую семью [9].

Совокупность элементов юридического состава, с наличием которого закон связывает возникновение общности имущества супругов, определяет и начальный момент возникновения общности имущества супругов. Учитывая, что в состав общего имущества супругов входит не только право собственности, но и обязательные права, в данном случае возможны три решения:

1) имущество становится общим с того момента, когда оно заработано, т. е. когда на него возникло право.

2) когда оно получено [10].

3) когда оно внесено одним из супругов в дом, в семью, т. е. требуется волеизъявление супруга.

Второе решение данного вопроса нельзя признать правильным, ибо в состав общего имущества супругов, как было сказано, входит не только право собственности, но и право требования одним из супругов. Поэтому факт получения имущества не может быть решающим для определения начального момента возникновения общности имущества супругов. Нельзя согласиться и с 3-им решением этого вопроса, которое предлагает В. А. Рясенцев [11]. Если придерживаться этого мнения, то для возникновения общности имущества супругов необходимо каждый раз волеизъявление одного из супругов, что не соответствует требованиям закона. Действующее законодательство предусматривает, что для возникновения общности имущества супругов необходимо два перечисленных условия. Никаких других требований для возникновения общности имущества супругов, в частности получения имущества или передачи его в общее пользование закон не предусматривает. При применении законного, правового режима регулирования отношений супругов по поводу их имущества супруги при вступлении в брак выражают свою волю руководствоваться при приобретении имущества нормами КоБС Украины. Поэтому

латой ему компенсации или без выплаты.

Эти правила предусмотрены в ст. ст. 1286, 1287 проекта ГК Украины, но они могут быть и сейчас предусмотренными брачным контрактом. Такие же правила имеются в ст. 42 КоБС РСФСР. Постановлением Кабинета Министров Украины от 16.06.1993 г. “О порядке заключения брачного контракта” в п. 1 предусмотрено, что стороны могут включать в брачные соглашения о немущественных, моральных и личных обязанностях. Однако ст. 271 Украины говорит, что в брачном контракте можно предусматривать только имущественные права и обязанности супругов. Ввиду этого Кабинет Министров Украины в данном случае вышел за пределы своих полномочий и своим постановлением установил правила, которые не соответствуют КоБС Украины. Кроме того, в указанном Постановлении Кабинета Министров Украины не определены правовые санкции, которые могут наступить за неисполнение предусмотренных контрактом немущественных и личных обязанностей, т. е. эти положения не имеют правового характера. Если же в будущем предусмотреть возможность включения в брачный контракт личных немущественных обязательств, то следует предусмотреть и санкции за их нарушения. Например, супруг, признанный судом виновным в разводе, обязан будет платить другому супругу алименты, независимо от его трудоспособности и нуждаемости. В настоящее время, как было сказано, супруги могут предусмотреть в брачном контракте только имущественные права и обязанности. Следует отметить, что проект ГК Украины также предусматривает, что в брачном контракте могут быть предусмотрены имущественные права и обязанности (ст. 1282 проекта). Аналогичное положение предусмотрено в ст. 40 КоБС РСФСР.

Вместе с тем в ст. 271 КоБС Украины предусмотрено, что условия брачного контракта не могут ухудшать положения любого из супругов по сравнению с законодательством Украины. В

связи с этим довольно сложным является вопрос, как толковать данное положение ст. 271 КоБС Украины. В большинстве случаев условия брачного контракта ухудшают положение одного из супругов. Например, положение о том, что добрачное имущество супругов будет считаться их общим имуществом. Если добрачное имущество одного из супругов было гораздо больше добрачного имущества другого супруга, то положение одного из супругов будет ухудшено, либо предусмотреть размеры долей супругов в их общем имуществе не должны быть равными либо, что имущество, полученное одним из супругов в дар или по наследству, будет принадлежать супругам на праве общей совместной собственности. Все эти положения могут ухудшать положение одного из супругов. Однако являются действительными. Представляется, что в брачном контракте нельзя предусмотреть положения, ограничивающие правоспособность или дееспособность одного из супругов, а также условия, ограничивающие конституционные права супругов, например, право на передвижение, выбор профессии, рода трудовой деятельности, мировоззрения, религии, языка общения, принципа равенства мужчины и женщины. Такие условия брачного контракта должны быть признаны недействительными. В п. 3 ст. 42 КоБС РСФСР предусмотрено, что брачный контракт не может ограничивать правоспособность или дееспособность супругов. В КоБС Украины и в проекте КГ Украины это положение не предусмотрено, однако недопустимость такого ограничения предусмотрено ст. 12 ГК Украины. Недопустимость же ограничения конституционных прав граждан предусмотрена ст. 22 Конституции Украины. Поэтому нельзя согласиться с мнением О. А. Явор, которая считает, что в брачном контракте можно предусмотреть условия о вероисповедании, языке, которым будут общаться члены семьи [14], а также место жительства, и с И. В. Жилинковой, которая считает, что супруги в брачном контракте могут определить свое будущее место жи-

тельство [15]. Такое условие может быть в брачном контракте. Однако в силу ст. 33 Конституции Украины оно не обязательно для супругов.

Согласно Постановлению Кабинета Министров Украины от 16.06.93 г. брачный контракт может быть заключен только до регистрации брака. В проекте ГК Украины (ст. 1283) предусмотрено, что брачный контракт может быть заключен как до регистрации брака, так и в период пребывания в браке. Аналогичное положение предусмотрено в ст. 41 КоБС Российской Федерации. Брачный контракт, заключенный до вступления в брак, вступает в силу с момента регистрации брака.

Постановление Кабинета Министров Украины от 16.06.93 г. устанавливает, что брачный контракт подлежит обязательному нотариальному удостоверению. Это положение предусмотрено в ст. 1284 проекта КГ Украины и в ст. 41 КоБС Российской Федерации. При нотариальном удостоверении брачного контракта следует руководствоваться Инструкцией о порядке совершения нотариальных действий нотариусами Украины, утвержденной приказом Министерства юстиции Украины от 18.06.94 г. N 18/5.

В тех случаях, когда брачный контракт заключается несовершеннолетними, необходимо согласие родителей либо попечителей. Это объясняется тем, что согласно ст. 11 ГК Украины дееспособность в полном объеме лицо приобретает с 18 лет либо с момента вступления в брак. В соответствии со ст. 16 КоБС Украины брачный возраст устанавливается с 18 лет для мужчин и с 17 лет для женщин. В исключительных случаях районная государственная администрация либо исполкомы местных советов могут снижать брачный возраст. Согласие родителей для вступления в брак не требуется. Однако, в связи с тем, что брачный контракт заключается до вступления в брак, необходимо согласие родителей несовершеннолетнего. Если затем несовершеннолетние расторгнут брак и кто-либо из них решит вступить в новый брак, то для

заключения нового брачного контракта согласие родителей не требуется, т. к. такой несовершеннолетний стал уже дееспособным.

Действующее законодательство не содержит специальных норм о прекращении и изменении брачного контракта. Поэтому при регулировании этого вопроса следует руководствоваться общими положениями ГК о договорах с учетом особенностей брачного контракта. Не допускается одностороннее изменение или отказ от договора. Брачный контракт может быть изменен или прекращен по соглашению сторон, а в случае спора — по решению суда. В п. 7 Порядка заключения брачного контракта указано, что брачный контракт может включать положения об изменении его условий. Соглашение о прекращении или изменении брачного контракта должно быть нотариально удостоверено. Эти положения прямо предусмотрены в ст. 1291 и 1292 проекта ГК Украины и в ст. 43 КоБС России.

Брачный контракт может быть признан судом недействительным, если противоречит общим правилам ГК о действительности сделок. В случае прекращения брака условия брачного контракта, которые не связаны с существованием брака, сохраняют силу, например, обязательство одного из супругов по дополнительному содержанию ребенка или обязательство одного из супругов по уплате алиментов другому супругу. Условия же брачного контракта, непосредственно связанные с существованием брака, прекращаются. Это положение указано в п. 3 ст. 43 КоБС России. В ст. 1285 проекта ГК Украины предусмотрено несколько иное положение. Там сказано, что брачный контракт действует и после расторжения брака, если стороны не отказались от него или не изменили его. Представляется, что это положение может быть применено только тогда, когда об этом прямо указано в контракте.

Литература

1. Алексеев С. С. *Теория права*. Изд-во БЕК Харьков, 1994 г., с. 170.

2. Рясенцев В. А. Семейное право. Юр-лит. М., 1971, с. 94.

3. Граве К. А. Имущественные отношения супругов. Госюриздат, 1960, с. 38-39. Аналогичного мнения придерживается и В. А. Тархов. Тархов В. А. Ленинские идеи в законодательстве о браке и семье. Саратов, 1996, с. 55.

4. Рясенцев В. А. Указанная работа, с. 94.

5. Иоффе О. С. Советское гражданское право ч. III. Изд-во Л. Т. У. 1965, с. 27.

6. Червоный Ю. С. Охрана имущественных супругов. Проблемы правознавства. 1968, вып. 9, с. 111.

7. Курский Д. И. Избранные статьи и речи. М., 1958, с. 269.

8. Рейхель М. О. Общеимущественные отношения супругов в советском праве. Советское государство и право, 1940, N 8-9, с. 114.

9. Червоный Ю. С., указанная работа, с. 110-111.

10. Жилинкова И. В. Брачный контракт. Харьков, 1995, с. 23.

11. Данное мнение высказывает М. В. Антокольская. Антокольская М. В. Семейное право. Юрист. Москва, 1997, с. 154.

12. Рясенцев В. А., указанная работа, с. 96.

13. Мананкова Р. П. Правовой статус членов семьи по советскому законодательству. Томск. изд-во Томск. ун-та, 1991, с. 216-217.

14. Культура і побут населення України. Київ. изд. Либідь, 1991, с. 143-183.

15. Явор О. А. Функции брачного контракта в семейном праве Украины. Автореферат диссертации, представленной на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Харьков, 1996, с. 11.

16. Жилинкова И. В. Указанная работа, с. 91.

The article deals with the newly adopted institution of Family Law — marriage contract. It is indicated that due to this development matrimonial property may be governed by two legal regimes: statutory and contractual ones.

Under study here are those changes that could be introduced by marriage contract in terms of matrimonial property, and it is demonstrated that in most cases conditions of marriage contract may make property status of one of the spouses worse. However those conditions are valid.

The author's view is that art. 27-1 of the Ukrainian Marriage and Family Code, according to which conditions of marriage contract may not make status of any of the spouses worse, should be interpreted as ones that can not restrict spouses' legal ability, ability to act and their constitutional rights.

ОТ СЛЕДСТВЕННОГО К СОСТЯЗАТЕЛЬНОМУ ГРАЖДАНСКОМУ СУДОПРОИЗВОДСТВУ

И. В. Решетникова

В современном гражданском процессе многих стран отмечается тенденция к сближению следственного и состязательного судопроизводства. Но если англо-американский процесс постепенно и неспешно воспринимает отдельные черты следственного судопроизводства, то, например, российское законодательство пытается стремительно развернуть судопроизводство в сторону состязания. Именно об этом свидетельствуют изменения и дополнения ГПК России 1995 г., обозначившие поворот к состязательному процессу. И российский опыт не единственный в этом направлении. Очень прогрессивными и во многом более удачными, чем российские, являются законодательные нововведения Республики Молдова. В стремлении к развитию состязательности таится одна серьезная опасность — опасность слепого копирования зарубежного опыта. Как показывает многовековая практика, всходы дает то, для чего созрела почва. Брошенные идеи в холодную и неподготовленную почву не дадут урожая, но могут затормозить развитие судопроизводства надолго. Для принятия новых идей необходимо детальное изучение как необходимости их существования, так и подготовленности судопроизводства конкретной страны к правовым новациям.

Российской правовой мысли и ранее были свойственны метания от полного неприятия зарубежного опыта до его слепого копирования. Как бы не тяготели некоторые ученые к сугубо национальному развитию права, история демонстрирует иную тенденцию. Важно лишь не спутать, где тенденция развития, а где лишь копирование чьего-то опыта.

Краткий историко-сравнительный анализ.

С 988 г., то есть со времен принятия христианства на Руси, отмечается заимствование сначала византийского права,

затем германского, французского и пр. Еще Церковные Уставы князей Владимира, Ярослава, Всеволода, Судный Закон отразили влияние византийского права. Как известно, в Византии (Восточная Римская империя) до 15 века применяли римское право. Так, обычаи были дополнены положениями канонического права. Позже в Соборном Уложении 1649 г. можно увидеть заимствование положений римского права, в частности применительно к свидетелям: наличие возрастного ценза (20 лет), физическая и психическая полноценность, лишение определенных лиц права давать показания (расточители, представители по делу, дети против родителей, подкупленные лица, лица, имевшие ранее со сторонами враждебные отношения и т. д.).¹

Сначала восприятие римского права шло через Византию, затем под влиянием Западной Европы. Во времена Петра I российское право активно воспринимает зарубежный опыт. К 17-18 веку право Западной Европы значительно развило рецепированное ранее римское право.

В настоящее время российский гражданский процесс переживает интересный период своего развития, несколько напоминающий судебные реформы 1864 г. Именно реформы 1864 г. кардинально изменили существовавший тогда гражданский процесс, развернув его от следственной модели судопроизводства к состязательности. На смену тайности судопроизводства пришла его гласность, письменность была заменена устностью, введены свободная оценка доказательств и институт представительства. Те же изменения в

¹ См. подробнее: Салогубова Е. В. Римский гражданский процесс. М., Изд-во Городец, 1997. С. 15-27; Кучма В. В. Государство и право Древнего мира. Волгоград. Изд-во Офсет, 1998.

гражданском судопроизводстве происходили и в других странах со следственным типом судопроизводства в период буржуазных судебных реформ. Да и Устав гражданского судопроизводства России 1864 г. был разработан с использованием Французского гражданского кодекса, являющегося примером рецепции римского права. Однако в результате столь революционных преобразований гражданское судопроизводство в России не перестало носить черты следствия, не слилось с состязательным типом правосудия. Интересно, что процессуалистов конца 19 — начала 20 в. так же, как и современных ученых, волновал переход к состязательности.

Научные труды российских процессуалистов того времени — очевидцев существовавшего дореформенного следственного процесса и постреформенного судопроизводства, наполненного состязательным содержанием, — наглядно демонстрируют характеристику следственного и состязательного процессов.

В 1876 г. К. Малышев рассматривал состязательность как принцип судопроизводства, “по которому разные действия суда в процессе зависят от требований сторон, от их инициативы, и спорные отношения сторон обсуждаются по тем только фактам, которые сообщены суду тяжущимися”.² И далее К. Малышев раскрывает основные черты следственного судопроизводства как противопоставление состязательному процессу. Для следственного процесса характерно: 1) суд приступает к исследованию юридических фактов и отношений по собственной инициативе или по донесению других властей в интересах общественного порядка и безопасности, 2) при исследовании обстоятельств дела суд стремится раскрыть материальную истину.³

Если провести параллель между современным украинским, молдавским, российским гражданским процессом и

той характеристикой, которую давал состязательному и следственному процессу К. Малышев, то можно отметить следующее.

Во-первых, возбуждение гражданского дела зависит от инициативы сторон. Но в силу норм ГПК прокурор имеет право обратиться в суд с заявлением в защиту прав и законных интересов граждан и государственных интересов (ст. 118 ГПК Украины). Аналогичным правом обладает российский прокурор (ст. 41 ГПК России). Гражданское процессуальное законодательство Молдовы конкретизирует случаи возбуждения гражданского дела в судебной инстанции по заявлению прокурора. Кстати, ГПК РМ заменил термин “суд” на термин “судебная инстанция”. Итак, прокурор может подать заявление при необходимости защиты прав и законных интересов несовершеннолетних, лиц пожилого возраста, лиц с физическими, умственными и психическими отклонениями, интересов государства и общества, относящихся к:

- а) охране окружающей среды,
- б) обороноспособности страны,
- в) бюджету,
- г) собственности, находящейся в исключительном владении государства,
- д) признанию недействительными договоров, ущемляющих интересы государства,

- е) признанию правовых актов (нормативных и не имеющих нормативного характера), противоречащих закону, изданных министерствами, департаментами, другими органами, а также предприятиями, учреждениями, организациями, в случае отклонения кассационного заявления прокурора в отношении этих актов,

- ж) взысканию в доход государства незаконно приобретенного или экономленного имущества,

- з) аннулированию регистрации предприятий, учреждений и организаций в случае нарушения установленного порядка их создания или несоответствия учредительных документов законодательству и к взысканию незаконно полученных ими доходов,

² Хрестоматия по гражданскому процессу / Под ред. М. К. Треушникова. М., Изд-во “Гордец”, 1996. С. 63.

³ Там же. С.л 64-65.

и) иным случаям, предусмотренным законом (ст. 5 ГПК РМ).

В случаях, предусмотренных законом, органы государственного управления, профсоюзы, государственные предприятия, учреждения, организации и др. могут обратиться в суд с заявлением в защиту прав и охраняемых законом интересов других лиц (ч. 1 ст. 121 ГПК Украины). Российский и молдавский ГПК также сохраняют соответствующие статьи (ст. 42 ГПК России и п. 3 ч. 1 ст. 5 ГПК РМ). Таким образом, некоторый государственно-правовой аспект в участии прокурора и органов государственного управления в гражданском процессе сохраняется.

Во-вторых, в советские времена гражданский процесс был однозначно направлен на установление объективной истины по каждому делу. Хотя и в то время в научной литературе часто писали о невозможности установления объективной истины по некоторым делам. Сегодня в законодательстве ситуация складывается неоднозначно. Так, украинской ГПК по-прежнему требует от суда оценивать доказательства по своему внутреннему убеждению, основанному на всестороннем, полном и объективном рассмотрении в судебном заседании всех обстоятельств дела в их совокупности, руководствуясь законом (ч. 1 ст. 62 ГПК Украины).

Формальная позиция молдавского ГПК в оценке доказательств сходна, но есть и существенные отличия. ГПК РМ, введя обмен состязательными бумагами, предусмотрело некоторые важные последствия. В случае непредставления отзыва на иск в первый день явки председательствующий предупреждает ответчика о необходимости представления доказательств и средств защиты. При непредставлении таковых дело рассматривается на основании приобщенных к нему материалов. В этом случае законом установлена санкция в виде запрета на представление доказательств в судебном разбирательстве, если они не были представлены на подготовительной стадии. Только три исключения делается из запрета представ-

ления доказательств: а) необходимость представления доказательства возникла в ходе разбирательства дела, и сторона не могла предвидеть этого; б) представление доказательства не влечет за собой отложение рассмотрения дела; в) доказательство не было истребовано, как это требовалось по закону, по причине незнания или отсутствия соответствующей подготовки стороны (ч. 1 ст. 157-1 ГПК РМ). Противная сторона вправе представить опровергающее доказательство. При этом возможно отложение разбирательства дела. Приведенные выше положения молдавского законодательства характерны для состязательного судопроизводства. Вместе с тем и молдавское законодательство не освободилось от активной роли суда: экспертиза, например, по-прежнему назначается по усмотрению суда.

Сочетание принципов состязательности и объективной истины до дополнений и изменений ГПК 1995 г. в российском судопроизводстве представляло собой странное смешение начал состязательности и рудиментов следственности. Интересно, что и сейчас нередко отстаивается мнение о наличии принципа объективной истины в гражданском судопроизводстве.

Изменения ГПК 1995 г. не предусматривают обязанность суда собирать доказательства по делу. Суд оценивает доказательства, имеющиеся в деле (ст. 56 ГПК). Ранее суд должен был оценивать все обстоятельства дела в их совокупности. Если стороны не представляют все доказательства, то суд может предложить им представить дополнительные доказательства (ч. 3 ст. 50 ГПК), сам же по своей инициативе их не собирают. Если сторона удерживает или не представляет какое-то письменное или вещественное доказательство, то суд вправе считать факты, содержащиеся в этом доказательстве, установленными. Аналогично, если сторона уклоняется от участия в экспертизе, то факт также может быть признан установленным. Разве при таких обстоятельствах можно говорить об обязанности суда устанавливать истину?

Следовательно, развитие состязательных начал, в частности, по собиранию и представлению доказательств в судопроизводстве некоторых стран потеснили объективную истину, создав возможность вынесения решения на основе предположения о наличии или отсутствии обстоятельства, от доказывания которого уклонилась одна из сторон (российский процесс), на основе лишь представленных сторонами доказательств (молдавский процесс).

Вернемся к работе К. Малышева, в которой автор определяет составляющие состязательности. Сравним эти положения с современным судопроизводством.

Во-первых, суд не возбуждает дела без просьбы заинтересованных лиц. Как уже было сказано выше гражданское процессуальное законодательство Украины, Молдовы, России предусматривает возможность подачи исков в защиту интересов граждан прокурорами и органами, организациями, перечисленными в законе.

Во-вторых, суд не должен выходить за пределы исковых требований. Например, российский суд также действует в рамках заявленных сторонами требований. Однако косвенное нарушение названного положения состязательности может иметь место, когда на приеме судья помогает составить исковое заявление, а значит, как определить предмет и основания требований, заменяя тем самым собой представителя.

В-третьих, суд не должен собирать доказательства, которые не заявлены ему сторонами. До изменений российского ГПК 1995 г. суд не только собирал доказательства, но и был обязан действовать соответствующим образом. В настоящее время суд перестал быть основным субъектом собирания доказательств, но по-прежнему является единственным субъектом гражданских процессуальных отношений, который вправе назначать экспертизу.

Е. В. Васьковский полагал, что состязательности соответствует возложение законом задачи по собиранию доказательств на тяжущиеся стороны в отли-

чие от следственной модели, где названная задача должна быть выполнена судом. Автор предусматривал и возможность создания процесса на основе сочетания состязательного и следственного принципов.

В пользу принципа состязательности, по мнению Е. В. Васьковского, свидетельствовал ряд обстоятельств.⁴ Интересно, что сказанное Е. В. Васьковским 70 лет тому назад, удивительно соответствует оценке состязательного процесса, которую дают английские и американские процессуалисты, говоря о гражданском процессе своих стран. Назовем обстоятельства, перечисленные Е. В. Васьковским:

— фактические обстоятельства будут лучше установлены сторонами, которые знают, какими доказательствами они могут быть подтверждены, где их следует искать. М. Баулес считает, что в состязательном судопроизводстве стороны сами анализируют доказательства (И. Р. — следует добавить: и собирают доказательства тоже стороны) так, как они считают нужным, от чего появляется уверенность, что их интересы представлены верно;⁵

— стороны большее суда заинтересованы в выяснении обстоятельств дела. Пытаясь выиграть дело, стороны представят суду все доказательства. По мнению М. Баулеса, сторона, против которой имеется большинство доказательств, как бы выполняя роль следователя в судебном процессе, пытается найти и представить наиболее веские контрдоказательства;⁶

— состязательность соответствует духу гражданского процесса: если суд не ограничивается контрольными функциями и сам собирает доказательства, то он становится в положение стороны

⁴ Ниже материал излагается по книге: Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса. Изд-е 2-е. М., 1917 (Цит. по книге: Хрестоматия по гражданскому процессу. С. 69-71).

⁵ Bayles M. D. Principles of Law: A normative analysis. Dordrecht (Boston), Lancaster (Tokyo), 1984. P. 34-35.

⁶ Op. cit. P. 34-35, 37.

и в решении должен проверять свои собственные выводы. Кстати, так и обстояло дело в российском гражданском процессе до 1996 г., когда суд невольно становился на позицию, как правило, истца, помогая ему в собирании доказательств. М. Зандер полагает, что в состязательной системе судья подобен рефери в теннисном матче: следит за сторонами, наносящими удары по мячу через сетку, просто называя счет и результат, обеспечивая соблюдение правил.⁷

— состязательность соответствует принципу формальной диспозитивности. Стороны обладают полной свободой в распоряжении процессуальными средствами защиты, по своему усмотрению они могут увеличить привлекаемый процессуальный материал;

— состязательность приводит к разделению труда: подготовка материалов лежит на сторонах, которые могут пользоваться услугами адвокатов;

— последовательное проведение следственного принципа привело бы к увеличению дел в десятки и сотни раз.

При этом Е. В. Васьковский называет важное условие жизнеспособности состязательности — “стороны являются равносильными, одинаково подготовленными и умелыми противниками. Тогда суду остается только молча наблюдать их единоборство и беспристрастно решить, кто из них победил”.⁸

Основные характеристики современного зарубежного состязательного судопроизводства.

Состязательный тип судопроизводства, присущий Англии, США и другим странам семьи общего права, отличается от континентального преобладающим развитием процессуальных отраслей права, отсутствием кодификации, важной ролью судебного прецедента, большим значением судов в жизни государства.

Определяющей чертой состязательного судопроизводства является распределение между самим судом и сторона-

ми. Именно эта характеристика существенно отличает следственный и состязательный процессы.

Активность сторон в состязательном процессе — это не только наделение сторон равными правами при рассмотрении дела. Важно, что им предоставлена инициатива в ведении дела на всех стадиях процесса, возможность контролировать ход подготовки дела и его слушания, а в итоге стороны самостоятельно проводят следствие по делу.⁹ Инициатива, контроль, наделение широкими правами на всех стадиях процесса — составные части активности сторон в состязательной форме правосудия.

Стороны через своих адвокатов собирают, представляют и исследуют доказательства, решают, кого из свидетелей вызвать в суд, проводить ли экспертизу по делу. Через своих адвокатов они обмениваются состязательными бумагами, представляют друг другу относящиеся к спору доказательства. Американское законодательство предусматривает несколько форм осуществления обеспечения доказательств, которые осуществляются, как правило, адвокатами и нередко в их офисе. При слушании дела адвокаты, а не суд, проводят допросы, исследуют письменные и вещественные доказательства. Адвокаты сторон порой ведут разбирательство дела в острой состязательной форме и бывают настолько активны, что получили название “правовые гладиаторы”.¹⁰

Судья не занимается подготовкой дела к слушанию, ибо это функции сторон. Однако, если у сторон возникают вопросы, требующие судебного вмешательства, как правило, носящие процессуальный характер (например, просьба о выдаче приказа), суд их разрешает. Часто эти действия совершает не судья, а

⁹ “Следствие” как термин в российском гражданском процессе не применяется, но, устанавливая обстоятельства по гражданскому делу, суд проводит своеобразное “следствие”.

¹⁰ Jacob J. The reform of civil procedural law and other essays in civil procedure. L., 1982. P. 24.

⁷ Zander M. A matter of justice: The legal system in ferment. N. Y., 1989. P. 140.

⁸ Васьковский Е. В. Указ. соч. С. 72.

мастер. Судья не назначает экспертизу по делу, не обязан вызывать свидетелей, не требует представления дополнительных доказательств. В итоге судья оценивает то, что собрали, представили и исследовали в суде стороны, и применяют надлежащий закон. Суд должен заставить стороны действовать в рамках закона и соблюдать установленный порядок слушания дела. Суд выносит решение на основе представленных сторонами доказательств, поэтому ни о каком установлении истины не приходится говорить, что отмечается самими английскими и американскими учеными.¹¹

Отсутствие у суда инициативы при рассмотрении дела не расценивается как проявление его слабости, ибо в процессе каждый должен играть отведенную ему роль. Более того, как полагают сторонники состязательного процесса, лишь такое положение дел способно обеспечить справедливость судебного решения. Данный вывод обосновывается следующим. Во-первых, никто не может обвинить суд в его необъективности, предвзятости, так как он не собирал доказательства и не исследовал их в судебном разбирательстве. Во-вторых, сторонами были даны все шансы собрать нужные доказательства, самостоятельно проанализировать их в суде, отчего у них есть обоснованная уверенность, что их права и интересы представлены полно и верно.¹² В-третьих, поскольку стороны сами собирали доказательства по делу, то очевидно, что они собрали все доказательства, так как их интересы противоречат друг другу. В-четвертых, каким бы ни было решение суда, тот факт, что сторона сама заключила договор с адвокатом, сама контролировала судебное разбирательство, помогает психологически спокойнее принять проигрыш. Но такая модель действует при том условии, если обе стороны имеют возможность пользо-

ваться услугами равных по мастерству адвокатов.

Как же обстоит дело с тремя основными чертами состязательного процесса, например, в современном российском судопроизводстве: наличие у сторон широких прав, инициативы по ведению процесса и контроля за ним?

Стороны в российском гражданском процессе наделены не менее широкими правами по участию в гражданском процессе, чем стороны в американском или английском процессе. Но они менее инициативные: не могут без определения судьи назначить экспертизу, не обязаны обмениваться состязательными бумагами и доказательствами и пр. Контроль за ведением дела по-прежнему осуществляет судья. Судья определяет предмет доказывания, вправе предложить сторонам предоставить дополнительные доказательства, назначить экспертизу и пр. Даже в молдавском гражданском процессуальном законодательстве, значительно опередившем российский процесс в плане развития состязательности, суд, а не стороны назначают экспертизу. Можно наблюдать такую ситуацию, когда суд назначает проведение экспертизы по собственной инициативе, хотя ни одна из сторон не изъявляла подобного желания, но именно стороны несут все расходы.

Активность российского суда наиболее ярко проявляется во время исследования доказательств. Иногда весь допрос проводит судья, лишь потом сторонам предоставляется возможность задать вопросы. Но вопросы уже прозвучали и были заданы так, как суд считал необходимым. Аналогичным образом обстоит дело, например, во Франции: судьи сами ищут доказательства, в ходе рассмотрения спора задают вопросы свидетелям, пользуясь тем, что они прочитали в материалах дела. Судья позволяет свидетелю рассказать свою историю и следит, чтобы его не перебивали. Вопросы свидетелю можно задавать только через суд. Подобная ситуация немыслима в судах состязательной системы, так как при свободном расска-

¹¹ Eggleston R. Evidence, Proof and Probability. 2-nd ed. L., 1983. P. 32. Lancaster (Tokyo), 1984. P. 34-35.

¹² См., например: Bayles M. D. Principles of Law: A normative analysis. Dordrecht (Boston).

зе свидетель полностью выходит из-под контроля адвоката, что чревато дачей невыгодных для стороны показаний.

Сторонам в российском гражданском процессе принадлежит ограниченная инициатива. То есть они обладают инициативой в плане распорядительных действий (изменение предмета иска, отказ от иска, признание иска, заключение мирового соглашения и пр.), некоторых процессуальных действий (обеспечение иска, доказательств и пр.), опосредованных правами лиц, участвующих в деле. Вместе в тем по закону они не могут проводить альтернативную экспертизу по своему усмотрению, взять допрос в свои руки и провести его с минимальным вмешательством суд. Судья, как и ранее, ведет следствие по делу. Несмотря на то, что представители сторон и сами стороны собирают доказательства и обладают реальными правами их исследования в судебном заседании, все это осуществляется под жестким контролем суда.

Основная причина сохраняется той или иной формы активности суда кроется в принадлежности российского процесса к романо-германскому праву. И если сравнить российский и, скажем, французский или немецкий гражданский процесс, то мы не без удивления увидим сходства, объясняемые единой правовой семьей.

Направления сближения следственного и состязательного процессов.

Нельзя не отметить, что сближение следственного и состязательного судопроизводства — это реальность. И процесс этот не односторонний, а двухсторонний. Можно говорить о ряде направлений такого сближения.

Прежде всего, отмечается возрастание значения судебной практики в странах со следственным прочесом и, наоборот, повышение значимости законодательства в состязательном судопроизводстве. Так, в Англии статутное право превратилось в один из основных источников права. В Ирландии в связи с изданием нового законодательства сужается сфера применения судебного прецедента. Во многих штатах

США действуют кодексы. И наоборот, в странах со следственным типом правосудия усиливается роль практики. Во Франции происходит усиление судебного нормотворчества. В Германии, Аргентине, Швейцарии, Португалии предусмотрена обязанность судьи следовать определенному прецеденту или линии, установленной прецедентом.¹³

Далее, в обеих системах судопроизводства действует единая система принципов гражданского судопроизводства. Они (принципы) могут наполняться несколько различным содержанием, но суть их остается общей. Это принципы устности, открытости судопроизводства, независимости судей, сочетание коллегияльного и единоличного судебного рассматривания дел и пр.

Наконец, в следственном процессе стороны постепенно становятся более активными, а в состязательном процессе суд наделяется большими полномочиями, активизирующими его позицию.¹⁴ Например, в США суд активен при рассмотрении групповых исков, при вынесении уведомления (о подведомственности, подсудности спора и др.), инициатором которого могут быть не только стороны, но и суд. Новации в ГПК РФ демонстрируют восприимчивость обмена состязательными документами, доказательствами и т. д.

Таким образом, если говорить о развитии состязательности в гражданском судопроизводстве, то речь может идти о расширении действия названного принципа. Вследствие этого российский гражданский процесс идет по пути развития состязания, уходя все дальше от классического следственного судопроизводства, но не сливаясь с состязательным. Практически, наблюдается развитие событий, имевших место при первой волне сближения российского процесса с состязательным судопроизводством в 1864 г. Сегодня (после введения в дей-

¹³ Решетников Ф. М. Правовые системы мира. Справ. М., 1993. С. 13.

¹⁴ См. подробнее: Решетникова И. В. Доказательственное право Англии и США. Екатеринбург. Изд-во Гуманитарного ун-та, 1997. С. 36-46.

ствии дополнений и изменений ГПК России 1995 г.) мы стали свидетелями второй волны такого сближения. Суд перестал быть основным субъектом собирания доказательств по делу. У него осталось неизменной функция назначения экспертизы и вместо самостоятельного собирания всех необходимых по делу доказательств — оказание сторонами содействия в получении доказательств. Существенному изменению подверглись критерии оценки доказательств. Но тем не менее дополнения ГПК не привели к слиянию российского судопроизводства с состязательным типом процесса, была лишь несколько потеснена активность суда за счет стимулирования развития активности сторон.

Перспективы дальнейшего развития состязательности.

В настоящее время в России подготовлен, но еще не принят проект нового ГПК, а потому продолжаются научные дискуссии. Но очевидно, что проект выдержат в духе дальнейшего развития состязательности гражданского судопроизводства. Дальнейшие направления развития состязательности при реформировании российского гражданского судопроизводства видятся в следующем.

Во-первых, представляется крайне важным придание состязательного характера стадии подготовки дела. Было бы полезным ввести в российский гражданский процесс обмен состязательными бумагами. Сегодня истец подает иск, с которым знакомится суд и ответчик. О возражениях ответчика истец только может предполагать. Согласно ст. 142 ГПК РСФСР судья выясняет у истца возможные со стороны ответчика возражения. И лишь в необходимых случаях судья вызывает ответчика и опрашивает его по обстоятельствам дела, выясняет, какие имеются возражения против иска. Только по особо сложным делам судья предлагает ответчику представить письменные объяснения по делу. Часто судья и истец узнают о возражениях ответчика после его объяснений в судебном заседании, что нередко является причиной отложения разбира-

тельства дела. Приведенное положение российского законодательства практически идентично украинскому (ст. 143 ГПК Украины).

Введение обмена состязательности бумагами способно сократить число гражданских дел в суде, облегчить судебное разбирательство. Это обеспечит осведомленность сторон о взаимных притязаниях и их основаниях. Было бы полезным введение обмена перечнем доказательств, которые стороны намерены использовать в суде при обосновании своей правовой позиции по делу. При желании сторон было бы целесообразным ввести процедуру досудебного ознакомления с имеющимися доказательствами.

Как показывает опыт молдавского ГПК, введение обмена состязательными бумагами возможно. Да и в украинском, российском Гражданских процессуальных кодексах предусматривает возможность предоставления ответчиком объяснения по особо сложным делам. Это прообраз обмена состязательными бумагами.

ГПК РМ ввел обмен состязательными бумагами и раскрытие доказательств, известные английскому и американскому процессам. Ответчик, получив копию искового заявления не позднее чем за пять дней до установленного срока явки в суд обязан направить в судебную инстанцию отзыв на исковое заявление и все необходимые для рассмотрения дела доказательства (ч. 1 ст. 143-1 ГПК РМ). Содержание отзыва раскрыто в ГПК и во многом соответствует требованиям, предъявляемым к исковому заявлению.¹⁵ В отзыве на исковое заявление следует указать ответы на фактические и правовые требования искового заявления, привести доказательства.

Досудебный обмен доказательствами, досудебные конференции для решения некоторых процессуальных аспектов не противоречат традициям континентального гражданского процесса. Что касается, например, досудебной кон-

¹⁵ По терминологии ГПК РМ — это “фактические и правовые мотивы, на которых основывается заявление”.

ференции, то это вписывается даже в рамки действующего российского законодательства, не запрещающего приглашение одновременно истца и ответчика для выяснения взаимных требований и возражений. В соответствии с п. 7 Постановления Пленума Верховного Суда РСФСР N 2 от 14.04.88 “О подготовке гражданских дел к судебному разбирательству”: “Истец и ответчик могут быть вызваны одновременно для выяснения взаимных претензий, если судья признает это необходимым”.

Расширение состязательности на стадии подготовки дела позволит гарантировать сторонам осведомленность в правовых позициях друг друга, наличие доказательств. В итоге это способно “убить несколько зайцев”, а именно: увеличить количество заключаемых мировых соглашений на стадии подготовки, тем самым сократив количество дел, разрешаемых в суде первой инстанции, уменьшим число отложенных судебных разбирательств.

Во-вторых, это укрепление и развитие состязательности на стадии судебного разбирательства. Активность сторон должна проявляться в разных направлениях. В частности, немаловажную роль может сыграть заявление отводов вопросам противоположной стороны в ходе судебного слушания. Сегодня же в основном сам суд снимает вопросы, не дожидаясь реакции представителя стороны.

Современный российский ГПК предоставляет сторонам право заявлять отводы вопросам и предусматривает основания для этого. Но стороны редко используют это право, ведь нигде в законе не говорится прямо: сторона может заявить просьбу о снятии вопроса в следующих случаях. Профессиональный представитель, легко оперируя нормами ГПК, способен, когда есть основания, заявлять такого рода ходатайства. Но как быть сторонам, которые в процессе противостоят профессионалу. Проанализировать гражданское процессуальное законодательство — дело непростое. Введение норм об основаниях и порядке заявления ходатайства о снятии вопросов в судебном заседании способно было бы

уравнять шансы сторон, а также подтолкнуть их к более активному участию в исследовании доказательств.

В-третьих, можно было бы предоставить сторонам право проводить экспертизу по собственному усмотрению. В настоящее время стороны могут использовать заключение независимого эксперта (при отсутствии определения суда о назначении экспертизы) в качестве письменного доказательства. Но такой подход ограничивает возможности сторон ходатайствовать о проведении повторной или дополнительной экспертизы, задавать вопросы эксперту в зале суда и пр. В связи со сказанным можно было предоставить сторонам право на проведение экспертизы по собственному усмотрению в случаях: отказа суда в назначении экспертизы, проведении повторной или дополнительной экспертизы, отклонении вопросов, предложенных сторонами эксперту. Это стало бы проявлением инициативности сторон.

Право на судебную защиту охватывает все стадии гражданского процесса, на каждой из которых защита должна быть доступной в равной мере для всех лиц, участвующих в деле. Но в состязательном процессе необходимой частью доступности судебной защиты становится реальная квалифицированная помощь юристов сторонам. Именно это условие развития состязательности называлось как российскими учеными 19 в., так и современными зарубежными процессуалистами. В противном случае право на защиту грозит остаться лишь декларацией, а состязательность приведет к нарушению прав и интересов тех, кто не в состоянии воспользоваться услугами наиболее опытных адвокатов.

Рост количества юридических консультаций, фирм сам по себе не способен обеспечить истинное состязание, если многие граждане не в состоянии воспользоваться своими процессуальными правами. До реального и повсеместного использования представительских услуг гражданское процессуальное право должно предусматривать определенные гарантии. В качестве таких мер может быть сохранение норм об отсрочке, рассрочке уплаты судебных расходов,

уменьшении их размеров, введение ответственности за затягивание процесса и т. д. Так, молдавское законодательство предусматривает наказание стороны, которая под каким-то предлогом привела к отложению процесса. По требованию противоположной стороны виновная в отложении слушания дела сторона обязана возместить ущерб, причиненный вследствие отложения дела, и подвергается штрафу от пяти до пятнадцати минимальных заработных плат.

Получившие распространение в США, Молдавии, России и ряде других стран юридические клиники¹⁶ также работают на доступность судебной защиты и развитие состязательности. Деятельность подобных клиник соответствует духу права общественного интереса.¹⁷

Состязательность как принцип правосудия будет поступательно развиваться, требуя от сторон все большей активности и ограничивая деятельность суда непосредственной обязанностью по осуществлению правосудия. Этот процесс обусловлен многими причинами, одной из которых можно назвать неизбежную специализацию: каждый при рассмотрении дела в суде должен выполнять свои обязанности. В противном случае судья будет по-прежнему играть роль негласного представителя стороны. С такой ситуацией приходилось мириться длительное время в свя-

зи с нехваткой юридических кадров. Сегодня же существует много юридических фирм, способных выступать в качестве представителя в суде.

Таким образом, развитие состязательности это и исторический процесс, перевавшийся в российском судопроизводстве столетний рубеж, и настоятельная потребность. Процесс сближения следственного и состязательного судопроизводства — тенденция, присущая большинству стран мира, остается лишь правильно определить направления развития состязательности в каждой из этих стран.

The article deals with a tendency of civil litigation of many countries, namely, an inquisitorial justice accepts some features of adversarial and on the contrary: adversarial litigation takes inquisitorial features.

The article is based on mainly modern Russian civil procedure legislation. However, one can see examples from legislation of Ukraine, Moldova, England, the USA, etc.

The first part of the article contains a short historical and comparative analysis as a survey of implementation of foreign law in Russia with particular reference to justice reform of 1864.

The author, comparing legislation of Ukraine, Moldova, Russia, shows that in the named countries justice is still rather inquisitorial. So, a prosecutor, trade union and others may apply to a court with an application on behalf of state or someone interests. As for material truth as a task of trial an attitude of Russian and Moldovan legislation is different with legislation of Ukraine.

The second part of the article is named “Main features of modern foreign adversarial justice”. The most remarkable feature of adversarial justice is active role of parties and passive role of judge in trial.

The third part of the article discovers directions of a rapprochement of adversarial and inquisitorial systems.

The author comes to a conclusion, that a rapprochement of adversarial and inquisitorial litigation is a real tendency in development of civil justice in many countries.

¹⁶ Юридические клиники — это вид производственной практики, имеющий место в некоторых вузах РФ и возникший на основе американского опыта. В США юридическая практика студентов напоминает практику студентов-медиков, которые работают в клиниках под руководством опытных врачей. Аналогично студенты юристы, занимаясь в юридических клиниках ведут конкретные дела под руководством не только практикующего юриста, но и преподавателя вуза. Юридическая клиника рассматривается в качестве обязательного предмета. Такие клиники действуют в Саратовской государственной академии права, Тверском государственном университете, Петрозаводском университете и пр.

¹⁷ О праве общественного интереса см. подробнее: Решетникова И. В. Доказательственное право Англии и США. Екатеринбург, Изд-во Гуманитарного ун-та, 1997. С. 160-166.

СМЕРТНА КАРА (ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ)

Б. Возт

Capital Punishment has been around since ancient times in every country. People could be put to death for selling beer by the Code of Hammurabi or for stealing the keys to one's husband's wine cellar by the laws of the early Roman republic. At the end of the 15th century in England there were seven major capital crimes: treason, homicide, larceny, robbery, burglary, rape, and arson. Capital punishment is now used only for offenses we regard as serious crimes. In most countries today death is the punishment for homicide and treason only.

The methods of capital punishment have also changed through the years. Criminals have been hung, boiled in oil, thrown to animals, crucified and stoned. Modern methods include shooting, the gas chamber, the electric chair and now lethal injection.

This paper will discuss capital punishment in the United States. It will first tell of the history of capital punishment and give the order of the states who have abolished it. It will also discuss racism as an issue in capital punishment and people's values of the pros and cons of using it.

I. History of Capital Punishment in the United States.

During the 18th century, which is referred to as the time of enlightenment, society started looking at the way they treated criminals. Many felt society was being inhumane to criminals. Some citizens of the United States wanted to outlaw the death penalty. In 1837, Maine changed its laws, so while courts were still allowed to sentence death, the executive branch did not have the authority to enforce the sentence. 1845 brought about the organization of the American Society for the Abolition of Capital Punishment. It continually put bills before state legislatures to get rid of capital punishment. Michigan, in 1847, was the first English-speaking jurisdiction to abolish capital punishment,

except for treason. Other states in the United States were cutting back on the number of their capital crimes. Except for the states in the South, murder and treason were generally the only crimes punishable by death. States then started to follow Michigan's lead. Rhode Island in 1852 abolished the death penalty except for murder by a life-term convict. Wisconsin was the third state in 1853.

On the other hand people begin to feel less guilty about the death penalty when "more humane" methods were begin introduced. Two of these were electrocution in 1890 and lethal gas in 1924. These "humane methods" made it more difficult for reformers to fight against capital punishment.

Minnesota abolished capital punishment in 1911 because of a big controversy brought to the attention of the citizens by a newspaper reporter. In 1906 a newspaper witnessed an execution by hanging in St. Paul. The rope that was used was too long so for fourteen and half minutes the criminal suffered until strangled to death. The state found no better way out than abolish capital punishment altogether. Other states abolished as follows: Alaska (1957), Hawaii (1957), Oregon (1964), Iowa (1965), and West Virginia (1965). Instead of totally abolishing it, North Dakota (1915), New York (1965), and Vermont (1965) put stricter limits on when capital punishment could be used.

The South was not as willing to get rid of capital punishment as the North was. The federal government begin to keep statistics in 1930 and found that out of the 3,859 persons executed in the nation, 2,306 were executed by 16 southern states and the District of Columbia. Between 1960 and 1965, out of the 191 executions, once again the southern states and the District of Columbia had the majority with 103. To give a bigger picture, between 1882 and 1946 over 4,000 Americans were lynched

in southern states. Three-fourths of these were black. One reason why so many blacks were executed in the South was because there were more capital crimes for blacks than whites.

II. Racism

Blacks also were not always given attorneys and their sentences were worse than the white man would have received. Blacks were more likely to be given the death penalty and sometimes the death penalty would be different than the white man's. For example, being burned at the stake was common for blacks. In the court room, whether in the northern or southern states, judges would address blacks in disrespectful ways. Many times they were addressed as "boy" or "missy" to undermine their testimony. Even through the early 1970's, practices like these and not being represented were common in most levels of the criminal justice system.

In the 1980's, blacks accounted for over 1/4 of those arrested for burglary, 61% arrested for robbery, about 45% for homicide, and 46% were charged with forcible rape. Those numbers seem unreal when you consider blacks are roughly 12% of the United States population. Because of these figures and others like them, people feel our criminal justice system is racist and this includes the death penalty.

Anthony G. Amsterdam refers to the death sentences imposed in Georgia's 2,484 murder cases between 1973 - 1979 to make his point that there is racism in our criminal justice system. He points out that, although less than 40% of Georgia's homicide cases involve victims, in 87% of the cases in which a death sentence is issued, the victim is white. White victim cases are almost eleven times more likely to have a death sentence than are black victim cases.

When the race of the defendant is looked at, 22% of black defendants who kill white victims are sentenced to death; 8% of white defendants who kill white victims are sentenced death; 1% of black defendants who kill black victims are sentenced to death; and 3% of white

defendants who kill black victims are sentenced to death. Amsterdam also notes that out of about 2,500 Georgia homicide cases, only 64 involve killings of black victims by white defendants, so the 3% death sentencing rate is a total of two death sentences over a 6 year period. Murderers of white victims are still being sentenced to death 4.3 times more often than those murderers of black victims today. Amsterdam gives one last statistical bit of information. Since Georgia passed its present statute in 1973, 11 murderers have been executed, 9 of the 11 were black, and 10 of the 11 had white victims. He closes his argument with this question, "Can there be the slightest doubt that this revolting record is the product of some sort of racial bias rather than a pure fluke?" (Monk, 1989, pg. 144 - 145).

William Wilbanks disagrees with Amsterdam. He believes that the thought of criminal justice as racist is a myth. Wilbanks says a lot depends on whom you ask. If black are asked about capital punishment and the criminal justice system, they will say it is racist. If whites are asked the same question, they will say it is not. Some whites even believe the justice system is giving black breaks so it cannot be accused of racism.

Wilbanks states that at one time there was racial discrimination, but it has now declined. Who is sentenced also depends on where geographically the person is sentenced. Some states can be harsher or more lenient than others. Rural and urban courts also play a role in the sentencing. Wilbanks says if the legal variable were looked at by people, they would see that there is no black/white discrimination. The one fact that Wilbanks pointed out which I found the most interesting is that black judges gave harsher sentences to black defendants than to whites and judged them more harshly than white judges would. Some I guess this would mean, if there was racism, it is more from blacks themselves than whites. A side question is: Could this be more a matter of money, with the poor getting the harsher judgement?

III. Pros and Cons.

Besides the feeling that capital punishment is wrong because of racism, some object to capital punishment for other reasons. Many people feel that in cases of murder the sentence should be life in prison instead. They argue that one death has already occurred and that family is in great sorrow. They don't understand why the state would want to put another family through the same torment.

People also warn against the risk of executing an innocent person. It is bad enough sentencing a man to prison and years later finding he is innocent. The state pays him money and apologizes as if that makes it any better. The man's life is already disrupted and his reputation ruined. How could the state make up for putting an innocent man to death? Instances are rare, but it does happen. Some people also believe capital punishment goes against the 8th and 14th amendments, "cruel and unusual punishment". These proponents say that, after all the appeals and the wait on death row, the criminal goes through some sort of change. They aren't the same person they were at the time of the crime. They should be saved from being put to death.

Many people who favor capital punishment take the religious stand, they say that life is sacred, and the criminals who murder, rape, and kidnap do not respect the sanctity of life. Those who use a religious argument quote Exodus 21:23-24, "life for life, eye for eye, tooth for tooth". The Bible specifically gives the government the right to take the life of one who has taken the life of another.

One big argument used is that by having the death penalty we can make examples out of people who receive the death penalty. It is hoped that such examples will deter others from such crimes. This has not been proven, however. There is no evidence that there are lower numbers of capital crimes in states with the death penalty than those without it. On the other hand, the comparative rarity of capital punishment

can be cited as the reason it fails to be an effective deterrent.

People for and against capital punishment use four terms to make their points. The first is deterrence. This means to make an example out of one to scare others away from doing the same or worse act. Retribution is the second. Proponents state that the criminal should die for his horrible act so the public will not matters into its own hands. Opponents of capital punishment argue the opposite and say there is no connection between lynching and capital punishment.

The third point that proponents also argue is that the economy has to be considered. They feel it is cheaper to execute a criminal than to feed and take care of him in prison on a life sentence. Opponents say this isn't true because all the appeals cost the state. All the appeals the criminal is allowed to make ends up costing more than giving them life in prison. Opponents also believe that a lot of prisoners can support themselves and if we use capital punishment we should execute all prisoners who cannot support themselves to save the state money. Of course, this remark is outrageous and that's the point they are trying to make.

The fourth argument for capital punishment is that it protects society from dangerous criminals. The convicted criminal insures that he will not commit that or any other crime again. The opponents answer to that is rehabilitation programs in jails which teach the criminal show to get along in society so they will no longer be a threat to it. These programs are not effective, however, the majority of the time.

Doing research for this paper really made me think about where I stand on this issue. I decided that I am for capital punishment and think people need to have more reverence for life. Only God has a right to take someone's, not murderers. God gives the government authority to punish the murderer. Also people argue that capital punishment is "cruel and unusual punishment", but humane is life in prison? Is there even

such a thing as “life” in prison? Most states give everyone a right for parole if his conduct is good, that means a murderer can be out walking the streets, when he should not even be alive, this includes those who are convicted to life in prison! The average is about twenty years in prison if a criminal has been sentenced to life. Capital punishment could also be cheaper than supporting someone in jail, if limits were put on how many times a person could appeal. Bills keep coming to the attention of the legislature, only allowing each criminal one appeal on a death sentence. I also don't feel racism is an issue in capital punishment. On the other hand, we must make every effort to assure that our courts treat all fairly, even though the poor who cannot afford an army of expensive lawyers.

Throughout the years many people have fought for their beliefs. Our founding fathers wrote in the Declaration of Independence that “all people have certain inalienable rights among them, life”. Whatever your opinion on capital punishment is, all of us need to work to assure the life and well being of the United States citizens.

Смертна кара відома людству з давніх часів. Люди могли, наприклад, отримати таку кару за продаж пива (Закони Хамурапі) чи за крадіжку ключей від виною підвала іншої людини (Закони раннього Риму). У 15 віці в Англії за 7 злочинів була встановлена смертна кара. Зараз смертна кара встановлена в багатьох країнах за дуже небезпечні злочини, наприклад, вбивство та державна зрада. Також змінювались засоби виконання цієї кари. Наприклад, раніше злочинців вішали, кидали у кипуче масло або до диких тварин тощо. Сучасні засоби виконання цієї кари — це ростріл, газова камера, електричний стілець та особливі ін'єкції.

Смертна кара — це актуальна проблема і для Сполучених Штатів. Ще у 18 віці в Америці почалася дискусія з приводу смертної кари і багато людей вважали цю кару негуманною до люди-

ни. Перший законопроект по скасуванню смертної кари в Америці був розроблений у 1848 році і деякі штати, починаючи з цього часу, вже відмінили цю кару за деякі злочини. Практично з цього часу смертна кара у ряді штатів була, за винятком південних штатів, поступово замінена на довічне позбавлення волі. Смертна кара у цих штатах була залишена лише за різні види вбивства та державну зраду. Смертна кара відмінялась не тільки завдяки якимось суспільно-правовим дослідженням, а досить часто, наприклад, у разі якихось публікацій у пресі, які писали про “невмілість” виконання цієї кари. “Провинність” правослухняних людей у застосуванні цієї кари стала ще “меншою”, коли почали застосовувати більш “гуманні” види виконання смертної кари. Так, у 1880 році почав застосовуватися електричний стілець, а у 1924 році - отруйний газ. Але процес відміни смертної кари продовжувався. Деякі південні штати відмінили смертну кару у 50-х та 60-х роках нашого століття. Північні штати, на відміну від південних штатів не “поспішали” скасовувати смертну кару. У цих штатах практично до 50-х років нашого століття ще застосовувалось лінчування. До цього потрібно додати, що тільки одна третина була білі злочинці. Ця проблема досить часто пов'язується з проблемою расизму. Наприклад, на протязі багатьох років темношкірі злочинці не мали права мати захисника і покарання призначалось їм більш тяжким, ніж білим злочинцям. До цих злочинців також частіше застосовувалась смертна кара і засоби її виконання були більш жорстокими. Наприклад, спалення на вогнищі застосовувалось до темношкірих злочинців. Причому навіть до 70-х років нашого століття у судах як північних та і південних штатів не уважне ставлення до темношкірих злочинців було, можна сказати, офіційно установленим порядком. Це дозволяє американським фахівцям (Anthony G. Amsterdam), котрі проводять спеціальні дослідження, вважати, що у такій системі юрисдикції “зберігаються” елементи расизму. Інші

фахівці (William Wilbanks) вважають, що у таких опитуваннях та дослідженнях є суб'єктивізм і не погоджуються з цими висновками. Ці фахівці вважають, що раніше, мабуть, і були такі елементи але зараз їх не має. Наприклад, темношкірі судді виносять більш тяжкі покарання темношкірим злочинцям, ніж білим. І, мабуть, зараз можливо казати що расизм більше є у темношкірих суддів. Але вони погожуються з тим, що, наприклад, географічне положення штату, міська чи сільська місцевість, де це скоєно, та ін., має свої “впливи” на судові рішення. До цього вони також додають міркування, що тяжкість вироку також може бути “зв’язана” з фінансовим становищем злочинця: чим він багатший, тим м’якший вирок.

Що до міркування населення, то тут можливо вказати на дві позиції. Люди, які проти смертної кари основним аргументом вважають можливість її застосування до невинних осіб, так як в судовій практиці помилки можливі. Люди, які підтримують необхідність смертної кари, вважають, наприклад, що життя кожної людини — це священне явище. Злочинець, який убиває або викрадає інших людей, не цінує святість життя. Частина релігійних людей вважає, що біблійські правила дають можливість уряду відбирати життя у тих людей, хто не поважає життя іншого. Також вважається, що

людина, яка засуджена до смертної кари, є реальним застереженням для інших людей, котрі можуть позбавити життя іншу людину. Але останнє міркування не є дуже вразливим. Бо у штатах, де є смертна кара, злочинність не менша, ніж у тих штатах, де її немає. Люди, які виступають за та проти смертної кари, застосовують 4 аргументи для підтримки своєї точки зору. Перший - це страх. Наявність такої кари може застергти інших людей від скоєння таких злочинів. Другий - це кара. Злочинці повинні загинути за свої небезпечні злочини. Але ті, хто заперечує це, кажуть що немає ніякого зв'язку між лінчуванням та смертною карою. Далі економічний аргумент. Дешевше так покарати злочинця, ніж дбати про нього, годувати його та ін., коли він засуджений до довічного позбавлення волі. Але опоненти кажуть, що не менше грошей, а, мабуть, і більше йде на увесь довгий “шлях” апеляційного процесу засудженого до смертної кари. У зв'язку з цим автор вважає за необхідне встановити чітку кількість можливих апеляцій. Четвертий аргумент - смертна кара захищає суспільство від небезпечних злочинців. Люди, які вважають це доцільним, кажуть про те, що, на жаль, реабілітаційні програми, які є у тюрмах, не ефективні і тому смертна кара є необхідною.

ОГЛЯД СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ПО ЗАСТОСУВАННЮ СМЕРТНОЇ КАРИ

X. Velic

Capital punishment has existed in the United States even before the Declaration of Independence was signed on July 4, 1776. With this extensive history, there have been many changes to and developments with the death penalty. These changes have been the result of challenges of constitutionality of capital punishment to the Supreme Court. Even with a multitude of challenges, capital punishment has not been ruled unconstitutional by the Supreme Court and is still practiced by a preponderance of the United States.

As records indicate, Daniel Frank was the first person to be put to death in what would soon be the United States. In 1622, Frank was put to death in the Colony of Virginia for theft. In this case, the Court did not rule on the constitutionality of capital punishment, but rather on the manner in which the death sentence was being imposed (1).

The first great challenge to the constitutionality of capital punishment came with the case of *Georgia v. Furman* in 1972. In this case, the Supreme Court ruled that the juries' ability of sentencing death or life without any structured guidelines violated the cruel and unusual punishment clause of the eighth amendment and the due process clause of the fourteenth amendment, therefore making capital punishment unconstitutional. This was the first time in the history of the United States that the death penalty was legally forbidden by the federal government (1).

In reaction to *Georgia v. Furman*, various revised capital punishment statutes hoping that these rewritten statutes would endure the inquisition of the further cases that would be brought to the Supreme Court. One such case that was presented to the Supreme Court in 1976 was *Georgia v. Gregg*. In this case, the Court sanctioned numerous statutes that had been revised by Georgia

to meet the new standards that were set forth in *Georgia v. Furman* and ruled that capital punishment was once again legal. As a result, on January 17, 1977 Gary Gilmore was executed by a firing squad in Utah. This execution of Mr. Gilmore was the first execution in the United States in over eleven years (1).

Since the execution of Mr. Gilmore in 1977, there have been over three hundred executions in the United States. Although this rate of executions may seem high, only a minute fraction of the most heinous criminals are put to death. Experts predict that in 1998 alone, over seventy-five offenders on death row will be executed. If this occurs, it will be the largest number of executions in the United States since the Supreme Court ruled that capital punishment was constitutional in 1976 (1). Among other statistics, table 1 is a representation of the number of executions since 1977, the number of execution in 1997, and the number of executions that have taken place so far in 1998.

Although capital punishment was ruled to be constitutional by the highest federal court, twelve state supreme courts have ruled that capital punishment violates the state constitution, and is therefore not permitted. The states in which capital punishment is unconstitutional are Alaska, Hawaii, North Dakota, Minnesota, Wisconsin, Iowa, Michigan, West Virginia, Vermont, Massachusetts, Maine, Rhode Island. Capital punishment is considered to be constitutional in the other thirty-eight states (4).

In the thirty-eight states that capital punishment is legal, it is administered in five different ways, as illustrated in table 1. As shown, electrocution is the most common means of carrying out the death penalty, with hanging and firing squad being used in only a few states. Each state has distinct ways of deciding which method

would be most cost efficient and suitable for the state economy. Commonly, however, hanging and firing squad are considered to be the most primitive means of carrying out the death penalty, and therefor, used in the fewest states.

Along with figure 1, table 1 illustrates the means used to carrying out the death penalty in each particular state. In each state, lethal injection is an alternative to the primary method. Table 5 reports the number of executions in the four regions of the United States. Obviously, the south has executed the highest number, primarily due to Texas, which has put one hundred fifty five people to death since 1976.

Capital punishment may be applied in a wide variety of cases, crimes, and circumstances. Most commonly, offenders receive the death penalty for aggravated or first-degree murder, kidnapping, contract murder, multiple murders, the murder of federal officials, the murder of children, and the murder of corrections officers, just to name a few. It is impossible to formulate all of the possible crimes for which the offender could receive the death penalty because the prosecuting attorney may request the death penalty in any case. As previously mentioned, the death penalty is carried out in only a minute fraction of the most horrific cases. Table 3 illustrates the number of executions that have taken place since 1976.

In some states, such as Mississippi, the death penalty may be applied for the murder of a corrections officer, capital rape, and several other serious violations of the law. In Texas, the state that has executed more people than any other state, the death penalty may be applied for a variety of serious crimes, such as the murder of a peace officer, a firefighter, or any murder that takes place while the offender is escaping for the prison. California law states that the death penalty may be applied when an inmate commits murder while serving a life sentence. Obviously there are many varying crimes for which the death penalty may be applied in each state, depending on each state's values and goals.

Decisions on applying the death penalty are usually made in a state court that is comprised of a defense attorney, a prosecuting attorney, a judge, and a jury. For cases in which the offender could possibly receive the death penalty, the jury must be unanimous in their decision and on the punishment. If the jury is not unanimous, then the jury is considered to be undecided and the case will most likely be appealed to a higher court by the state. If the jury is unanimous and the offender receives the death penalty, however, the defense will most likely appeal the case to a higher court.

When a case is appealed by the defense, it is first appealed within the states system under the pretense of either habeas corpus or wrongful imprisonment. If the state court rules that the death penalty should be applied, then the defense will appeal to a federal district court under the claim that capital punishment violates the eighth and fourteenth amendments of the Constitution. If the defense is not satisfied with the ruling of the federal district court, then the defense will most likely appeal to a federal court of appeals. After this federal court, the Supreme Court is the last and highest court that has jurisdiction over the case. This process of appealing the cases usually takes several years, and most offenders who are on death row die of natural causes before they are executed.

Each time a case is appealed to a higher court there is a chance that the death sentence will be reduced to a life sentence, usually without the possibility of parole. Since each case is different and involves different circumstances and facts, the judge will rely on state law, precedent, and his or own interpretation of the case to formulate a final decision.

Although there are many courts in which cases may be appealed, it is usually becomes more difficult to have a decision overturned as the case is taken to a higher court. For example, each year, the Supreme Court receives thousands of letters from lawyers and asking the Court to hear certain cases. Most of the cases that the

Supreme Court receives are left unheard simply because there is not enough time for the Court to hear them all. The cases that are chosen to be heard involve special circumstances or specific details that potentially violate the Constitution.

There have been several recent decisions by state and federal courts that involve capital punishment. One of the most notorious cases is the Oklahoma City bombing trial of Timothy Mc Veigh. Mc Veigh received the death penalty for his role in the bombing of a federal building in Oklahoma City in which hundreds of people were killed and injured. Oklahoma's means of carrying out the death penalty is electrocution. Recently, Texas executed the first woman since the Civil War, which was over a hundred years ago. The method of execution in Texas is lethal injection.

People everywhere have different opinions and thoughts regarding the death penalty, and it is often difficult to know exactly what people assume. The opinions of those in power, though, are usually noted. For example, President Clinton is considered to not be a supporter of the death penalty. Likewise, Governor Engler, the governor of Michigan, is also not in favor of the death penalty, hence, capital punishment is not permitted in Michigan. The opinions of Supreme Court justices are also apparent in the case briefs that are written after each case is complete and decided.

The late Justice William Brennan made his opinion of capital punishment clear in his dissent of the 1985 case of Glass v. Louisiana. In his opinion, capital punishment is nothing more than legalized torture. In his dissent of the case he state: "The evidence suggests that death by electrical current is extremely violent and inflicts pain and indignities far beyond the 'mere extinguishment of life'. Witnesses routinely report that, when the switch is thrown, the condemned prisoner 'cringes', 'leaps', and 'fights the straps with amazing strength'. 'The hands then turn red, then white, and the cords of the neck stand out like steel bands'. The prisoner's limbs, fingers, toes, and face are

severely contorted. The force of the electrical current is so powerful that the prisoner's eyeballs sometimes pop out and 'rest on [his] cheeks'. The prisoner often defecates, urinates, and vomits blood and drool" (2).

Although Justice Brennan had radically liberal views of the death penalty, the majority of the justices on the Supreme Court are in favor of capital punishment, therefore, capital punishment is legal in the United States today. On June 20, 1996 in the case of Gray v. Netherland, ward of Virginia, the Supreme Court refused to overturn a death sentence of Coleman Wayne Gray. In this case, Gray argues that he was ambushed by the prosecuting attorney when the prosecution presented surprise evidence in the penalty phase of his trial. In a 5 - 4 decision, the Court ruled that Gray could not bring a state court conviction to a federal court of appeals (3). Since the Court is so closely split in the issue of capital punishment, often their decisions rely on minute facts and personal opinions that sway justices to one side or the other.

As was previously stated, citizens have many different opinions regarding the death penalty, and there are many supporters for both sides of the issues. Supporters of the death penalty argue that capital punishment provides means for heinous criminals to receive justice and pay their debt to society. Supporters may also argue that if an offender commits any crime for which the death penalty may be applied then he or she deserves to die because the crime that was committed was so awful. Offenders are often viewed as a detriment to society, and that their lives are worthless. Supporters also argue that these offenders are simply rotting in prison and costing tax payers millions of dollars each year. Some supporters also believe that the death penalty is a deterrent for others who are thinking of committing similar crimes.

My personal opinion of the death penalty is radically different and totally opposite. I believe that the death penalty is a crude and inhumane means by which to

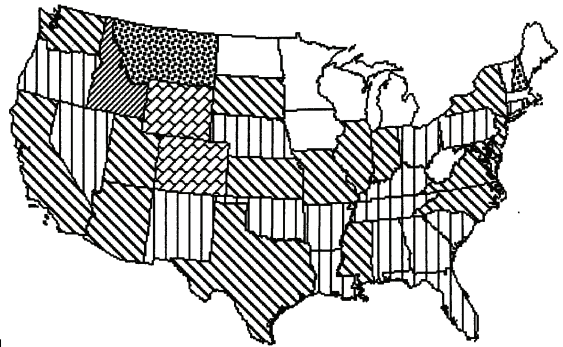
punish an offender for his or her crime. I am not arguing that offenders should not be punished; I believe quite the opposite. I do believe, however, that fundamental basis of capital punishment is extremely hypocritical. As the death penalty is applied now, the majority of the states in the United States punish an offender for a heinous crime by killing them. If it was wrong for the offender to commit murder, then why is it not wrong for the United States to do exactly the same?

It has also been proven that capital punishment is not a deterrent for future criminals. If an offender is willing to commit a heinous murder, then he or she is not likely to consider the consequences of the actions. When a person commits a heinous crime, that person is not thinking rationally, and therefore, is unable to predict the rational consequences. If people thought rationally and logically before they

committed crimes, then they would not commit the crime, because in most cases, committing the crime will lead to more trouble than not.

Another argument against the death penalty is the increased cost to tax payers. Table 2 compares and illustrates the cost of both a capital trial and a regular trial in Los Angeles County. Due to the drawn out process of capital trials, it typically costs a county three times as much to execute an offender than it would to simply keep the offender in prison until he or she dies of natural causes.

Other issues concerned with the abolishment of the death penalty include racism, the execution of wrongly accused persons, and the execution of the mentally incompetent. For example, in the past century, four hundred innocent people have been executed in the United States (7). These issues are very complex

- Electricution
- Firing Squad
- Hanging
- Lethal gas
- Lethal injection
- No Death Penalty

Figure 1. Execution methods by state

and detailed, and require much more investigation then is possible in this publication.

Although everyone has their own opinion concerning capital punishment, it does not change the fact that capital

punishment is permitted in the majority of the United States. Experts predict that in 1998 there will be seventy-five executions, the highest number of executions since the Supreme Court

Table 1. State trends in capitol punishment (4).

State	DP	Met- hod	mini- mum age	# of Execu- tions since 1977	# of Execu- tions in 1998	# of Execu- tions in 1997	State	DP	Met- hod	mini- mum age	# of Execu- tions since 1977	# of Execu- tions in 1998	# of Execu- tions in 1997
Alabama	yes	E	none	12	1	3	Kentucky	yes	E	none	0	0	1
Alaska	no			0	0	0	Texas	yes	LI	none	155	11	37
Maine	no			0	0	0	Oklahoma	yes	E	none	10	1	1
New York	yes	LI	18	0	0	0	Missouri	yes	LI	none	17	3	6
Hawaii	no			0	0	0	New Hampshire	yes	H	none	0	0	0
North Dakota	no			0	0	0	Montana	yes	H	none	2	1	0
Minnesota	no			0	0	0	Colorado*	yes	LG	18	0	0	1
Wisconsin	no			0	0	0	South Dakota	yes	LI	none	0	0	0
Iowa	no			0	0	0	Nevada	yes	E	18	6	0	0
Michigan	no			0	0	0	New Mexico	yes	E	18	0	0	0
West Virginia	no			0	0	0	California	yes	LI	18	3	1	0
Vermont	no			0	0	0	Oregon	yes	E	18	0	0	1
Massachusetts	no			0	0	0	Washington*	yes	LI	none	2	0	0
Rhode Island	no			0	0	0	Idaho	yes	FS	none	1	0	0
Pennsylvania	yes	E	none	0	0	0	Louisiana	yes	E	none	24	0	0
Florida	yes	E	none	36	4	1	Arkansas*	yes	E	none	11	1	4
South Carolina	yes	E	none	15	2	2	Kansas	yes	LI	none	0	0	0
North Carolina	yes	LI	none	8	1	0	Arizona	yes	LI	none	4	4	2
Virginia	yes	LI	none	31	6	0	Wyoming	yes	LG	none	0	0	0
Georgia	yes	E	none	20	1	0	New Jersey	yes	LI	18	0	0	0
Mississippi	yes	LI	none	4	0	0	Maryland*	yes	LI	18	1	0	1
Tennessee*	yes	E	18	0	0	0	Delaware	yes	LI	none	8	0	0
Indiana*	yes	LI	16	3	1	1	Utah	yes	LI	none	5	0	0
Illinois	yes	LI	18	7	1	2	Connecticut	yes	E	18	0	0	0
Ohio	yes	E	none	0	0	0	Nebraska	yes	E	18	1	0	1

* - indicates states that do not execute the mentally retarded

Table 2. Cost of capital punishment versus incarceration in Los Angeles, California (8).

Trial	Capital	Regular
Defense Attorney	\$385,998	\$160,058
Defense Investigation	\$48,523	\$5,105
Prosecuting Attorney	\$771,996	\$320,116
Prosecuting Investigation	\$48,523	\$5,105
Court	\$506,408	\$82,188
L. A. Jail	\$136,875	\$54,750
Cost of Incarceration	\$189,603	\$189,603
Total Cost to L. A. County	\$2,087,926	\$816,925

Table 3. Total number of executions by year (5).

Total Number of Executions by Year	Total Number of Executions by Year
1976	0
1977	1
1978	1
1979	2
1980	0
1981	1
1982	2
1983	5
1984	21
1985	18

Table 4. Total number of executions since 1976 by method (5).

Electrocution	123
Lethal Injection	179
Lethal Gas	9
Hanging	2
Firing Squad	1

Table 5. Total number of executions by geographic region (6).

South	379
West	36
Midwest	51
Northeast	2

ruled that capital punishment was legal in 1976.

Bibliography

1. <http://www.courtstv.com/library/capital/intro.html>
2. <http://www.essential.org/dpic/methods.html>
3. <http://www.courtstv.com/legaldocs/supreme/>
4. <http://www.courtstv.com/library/capital/map/penalty.html>
5. <http://www.courtstv.com/library/capital/stats.html>
6. <http://www.essential.org/dpic/dpic/dpicreg.html>
7. <http://www.deathpenalty.org/newsinfo/facts.html>
8. <http://www.members.aol.com/Dpfocus/cost/htm>

Смертна кара була в Сполучених Штатах Америки ще до прийняття у 1776 році Декларації про Незалежність. З того часу до цього інституту вносились зміни. Але, незважаючи на зміни у законодавстві та дискусії щодо цієї кари, Верховний Суд Сполучених Штатів не вважає смертну кару неконституційною дією і застосовує її. Даніель Франк - то була перша людина у Америці, до якої була застосована смертна кара. Вона була призначена за крадіжки і виконана у 1622 р. Перший "поклик" щодо конституційності смертної кари бул у 1972. Верховний Суд визнав, що винесення присяжними смертної кари без необхідної аргумен-

тації є неконституційним. Після такого рішення суду у багатьох штатах переглянули законодавство щодо смертної кари. Але у 1976 році при розгляді конкретної справи Верховний Суд визнав законність смертної кари, яка була винесена судом у штаті Джорджія. Таким чином смертна кара "знову" стала конституційною. З моменту страти у 1977 р. по теперішній час у Америці виконано 300 смертних вироків. Незважаючи на те, що ця цифра виглядає значною, то є тільки частка від тих небезпечних злочинів, що скоєні у США та кількості тих людей, що засуджені до такої кари. Експерти вважають, що у 1998 р. у США буде виконано 75 смертних вироків. Це найбільше число виконання таких вироків відповідно до 1976 року, коли Верховний Суд признав таку кару конституційною. Таблиця 1 показує кількість виконаних смертних вироків з 1977 року щодо 1997 та 1998 років. Незважаючи на те, що Верховний Суд визнав смертну кару конституційною, 12 штатів так не вважають і не дозволяють застосовувати це покарання. У той же час у 38 штатів смертна кара вважається конституційною і її можливо застосовувати 5 способами, як показано в таблиці 1. Частіше використовується електричний стілець. Деякі засоби цієї кари є тільки у деяких штатах. Частіше у застосуванні того чи іншого засобу такої кари важливе значення мають економічні доводи: що простіше і дешевше для цього штату. Однак, наприклад, розстріл або повішення вважаються дуже простими видами виконання покарання. Способи скоєння смертної кари також є в таблиці 1. Коли подивитися, як застосовується ця кара у різних регіонах, то, наприклад, у південних штатах традиційний розстріл.

Смертна кара може буди по декількох видах небезпечних злочинів. Звичайно, це призначається за різні види тяжких вбивств. Найбільше число смертних вироків з 1976 року виконано у штаті Техас. Кожен штат може дещо змінювати види злочинів, за які може бути призначено смертну кару.

При розгляді справ, де можливо призначення смерної кари, у процесі повинні брати участь: суддя, захисник, прокурор, присяжні та підсудний. Причому, у разі призначення смертної кари присяжні повинні бути єдині у такому рішенні. Але захисники можуть звернутися з апеляцією до вищого суду. Якщо присяжні не прийдуть до єдиного рішення, ця справа буде передана до другого, вищого суду. Цей апеляційний процес продовжується декілька років і багато злочинців вмирає від якихось дослідних причин.

Для того, щоб сформулювати рішення, суддя користується кримінальними законами штату, де це відбувається, прецедентами та коментарем до них. У цілому апеляційний процес у США - дуже складна річ. У всякому разі Верховний Суд США фізично не може розглянути усі скарги віж громадян і юристів, які до нього надходять. Він розглядає тільки такі справи, де є порушення Конституції чи інших важливих законів.

Далі аналізується, як виконуються смерні вироки у різних штатах. Смертний вирок у штаті Аклакхома здійснюється на електричному стільці, у штаті Техас — злочинцю вводиться смертна ін'єкція.

Аналізується ставлення людей до смертної кари. Тут є різні позиції. Наприклад, президент Клінтон, інші високі чиновники у США виступають проти смертної кари. Один з суддів Вищого суду США вважає, що смертна кара — то є жорстоке катування щодо злочинця. Цей висновок ілюструється подробицями фізичних змін зі злочинцем при застосування смертної кари на електричному стільці. Але більшість суддів у Вищому суді за смертну кару і не

змінюють таку кару, яка вже винесена нижчим судом.

Громадяни мають різні точки зору щодо смертної кари. Ті, хто підтримує смертну кару, вважають, що то є справедлива кара і злочинність “повертає свої борги суспільству”. Також вони вважають, що злочинець повинен померти, бо він скоїв дуже небезпечний злочин. До цього приєднується аргумент, що перебування злочинця у тюрмі забирає мільйони доларів щорічно. Також ця кара є лякаючим покаранням для тих, хто схильний до таких дій. Тому у більшості штатів смертна кара є.

Але автор не підтримує цієї точки зору. Вона вважає, що смертна кара - то є дуже жорстоке і негуманне покарання. Я не вважаю, що злочинець не повинен бути покараний. Його необхідно покарати. Але вже доведено, що смертна кара не є застережуючою для злочинців. Коли людина планує скоїти тяжкий злочин, вона не дуже думає про можливість застосування такої кари. Другий довід — це зростаючі витрати платників податків. Друга таблиця у доповненні показує затрати при судових процесах з винесенням смертної кари та у судових процесах, де смертна кара не виноситься. “Смертні” процеси коштують приблизно утричі дорожче “звичайних” судових процесів. Ще питання, котрі свідчать про необхідність скасування смертної кари, - це расизм, страта невинного чи неосудного.

Незважаючи на те, що в Америці йде дискусія щодо смертної кари, в багатьох штатах вона є. Фахівці підрахували, що у 1998 року у США буде здійснено 75 смертних вироків. Це найбільше число здійснення таких вироків з 1976 року.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОКАРАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНИ

М. О. Коротков

Аналіз кримінального законодавства будь-якої країни, у тому числі й законодавства про покарання, слід починати з оцінки загальної концепції цього законодавства та правових ідей, що лежать в його основі. При цьому важливо виділити три ознаки. Перша — відповідність норм та інститутів конкретного законодавства принципам законності, котрі за своєю суттю повинні захищати загальнолюдські, гуманістичні цінності. Такі, наприклад, “*nullum crimen sine lege*” — “немає злочину без вказівки на те в законі”, “*nullum crimen sine culpa*” — “немає злочину без вини”, “*cogitationis poenam nemo partitur*” — “думки не караються”, “*ne bis in idem*” — “не можна карати двічі за одне й те ж”, презумпція невинності, покладання тягара доведення на органи звинувачення та ін. Друга ознака: ступінь реалізації кримінальним законодавством конституційних принципів, пов’язаних з дотриманням прав особистості. Третя — відповідності кримінальних законів конкретної країни міждержавним угодам та міжнародно-правовим актам. Четверта ознака: ступінь відповідності законодавства, його судового та доктринального тлумачення найбільш прогресивним вченням кримінального права. П’ята — ступінь логічної непротиворічності всередині кримінально-правових систем, узгодженості їх Загальної та Особливої частин, а також всередині цих частин. У необхідних випадках необхідно застосовувати і порівняльний метод, який допомагає не лише виявити проблеми в конкретному законодавстві, а й краще розуміти характерні особливості свого законодавства — (1). Саме з урахуванням всіх цих ознак будуть проаналізовані вказані питання німецького кримінального покарання.

Діючий кримінальний кодекс ФРН

вступив в силу 1 січня 1975 року з повністю обновленою Загальною і частково зміненою Особливою частиною. Офіційно він має назву “Кримінальний кодекс від 15 травня 1871 р. в редакції 1 січня 1975 року”. КК ФРН у новій редакції відмовився від загальної характеристики злочину та кримінальної провини. Ознаки цього інституту розкидані по ряду норм і глав Загальної частини КК. Злочином є протиправне діяння, за яке передбачене покарання у вигляді позбавлення волі від одного року і вище. Злочинами є протиправні діяння, за які передбачені короткі терміни позбавлення волі або штраф. Підставою кримінальної відповідальності конкретної особи є відповідність її поведінки “складу діяння” (*Tatbestand*) (2).

КК ФРН у новій редакції, як і в попередній, не знає норми про цілі покарання. Взагалі мета покарання — це певна проблема для кримінальних кодексів західних країн (3). Мета покарання, стосовно одного виду покарання, в Німеччині визначається, наприклад, у параграфі 2 закону ФРН 1977 року “Про виконання покарання у вигляді позбавлення волі і заходах безпеки, пов’язаних з позбавленням волі”. У ньому говориться: “В процесі виконання покарання у вигляді позбавлення волі ув’язнений повинен набути здатності вести у майбутньому життя з соціальною відповідальністю, без здійснення злочинних діянь (мета виконання покарання). Виконання покарання у вигляді позбавлення волі має на меті охорону суспільства від інших злочинних діянь” — (4).

Особливість КК ФРН 1975 року полягає в тому, що дві третини норм в ньому відведені регулюванню правових наслідків кримінального діяння. При цьому третій розділ містить не лише кримінально-правові норми, а й норми виконавчого права. Структура третього

розділу — така: гл. 1 — покарання, гл. 2 — призначення покарання, гл. 3 — заходи покарання при сукупності діянь, гл. 4 — умовний осуд, гл. 5 — застереження під умовою покарання, відмова від покарання, гл. 6 — заходи виправлення і безпеки, гл. 7 — конфіскація майна та конфіскація предметів. Така система пояснюється рядом обставин. По-перше, кримінальне право ФРН до цього часу не кодифіковане. По-друге, йому відомі так звані міри безпеки та виправлення. Така, “подвійна” позиція діючого КК ФРН практично призвела до того, що зараз в Німеччині немає єдиного кримінального кодексу, а діє і КК, і кодекс мір безпеки (Prof. F.-S. Schroeder).

Якщо ж розглядати лише кримінальне покарання, то до основних видів покарання, на момент прийняття кримінального кодексу, відносили позбавлення волі і штраф. Німецькі вчені висловлюють різні точки зору відносно такого виду покарання як позбавлення волі. За діючим законодавством позбавлення волі може бути короткостроковим (від одного до шести місяців), строковим (від шести місяців до 15 років) і пожиттєвим.

Незважаючи на те, що німецька правова доктрина не дуже добре “ставиться” до короткострокового позбавлення волі, у судовій практиці воно застосовується досить часто. Вказівка в законі на “особливі обставини” та особистість винного точно не визначені, що дозволяє використовувати цей вид покарання досить широко. Крім того, неплатіжездатність багатьох підсудних не дозволяє використовувати в цих випадках такий вид покарання як штраф.

Найбільш суворою мірою покарання в ФРН є пожиттєве позбавлення волі. Наявність такого виду покарання у кримінальному законодавстві практично не викликає дискусій. Необхідність такого виду покарання мотивується тим, що воно посідає місце відміненої смертної кари. Галузь застосування такої санкції у законодавстві розширюється. Якщо 1972 року така санкція була в 11 складах, то в даний час — уже в 15.

Штраф по КК ФРН виступає не лише як самостійний вид покарання, а і як альтернатива такого виду покарання як позбавлення волі. Така альтернатива є в тих кримінально-правових нормах, де термін позбавлення волі не перевищує п’ять років. Важливо відзначити, що штраф у німецькому законодавстві присуджується (рахується) у денних ставках. Розмір денної ставки залежить від чистого доходу, котрий підсудний отримує чи може отримати в день і коливається від 2 до 10000 німецьких марок. Як відзначають німецькі фахівці, кількість ставок відображає тяжкість скоєного і вину злочинця, а розмір окремої ставки відображає його економічні можливості (Prof. K. Laskner). Сплата штрафу може бути відстрочена. Але якщо осуждений порушить умови відстрочки — вона може бути відмінена судом. При цьому несплачений штраф замінюється позбавленням волі з розрахунку 1 день позбавлення волі за одну денну ставку штрафу.

Говорячи про такі “матеріальні” форми впливу на осіб, які скоюють злочини, слід більш докладно зупинитися на новому подібного покарання. У Законі про боротьбу з нелегальною торгівлею наркотиками та іншими формами прояву організованої злочинності (ВСВІ I. S. 1302), що почав діяти з 22 вересня 1992 р., є ряд новинок в галузі кримінального права. Вони перш за все торкаються питань: введення майнового штрафу; розширення правових приписів, що стосуються конфіскації майна; введення до системи Особливої частини норми про відмивання грошей; посилення відповідальності за злочини, здійснені бандою.

Мета німецького законодавця, який вводить до КК ФРН новий вид покарання — майновий штраф, полягає у вилученні прибутку, одержаного в результаті злочинної діяльності, у запобіганні “інвестиції” таких грошей у сферу організованої злочинності і т. д. Таким чином, з 1992 року в КК ФРН з’явився ще один вид покарання — майновий штраф.

Певний час, що минув з моменту

прийняття цього виду покарання, дає можливість прокоментувати його.

Майновий штраф, як окремий вид покарання, може бути застосований за певні злочини, перелік яких визначений в КК ФРН. За діючим законодавством основна відмінність майнового штрафу від грошового штрафу полягає в тому, що майновий штраф не обчислюється системою денних ставок, а являє собою виплату грошової суми, призначеної судом. При оцінці розміру майнового штрафу суд виходить не лише з оцінки вини особи, яка здійснила злочинне діяння, а й значною мірою — з вартості майна винного.

Верхня межа майнового штрафу визначається вартістю всього майна особи, яка здійснила злочинне діяння. Під поняттям “майно” в даному випадку слід враховувати суму всіх економічних, що підлягають грошовій оцінці, доходів особи, яка здійснила злочинне діяння, за вирахуванням яких-небудь обов’язків винного (5). Нижня межа майнового штрафу не встановлена. Суд, наприклад, при призначенні даного виду покарання може не враховувати майно, що має незначну вартість. В абзаці 3 параграфу 43-а КК ФРН передбачається призначення позбавлення волі при заміні майнового штрафу у випадку неможливості виконання останнього. В даному випадку позбавлення волі призначається в межах від одного місяця до двох років.

Звичайно, при призначенні майнового штрафу суд має керуватися загальними основами покарання і враховувати всі обставини, передбачені параграфом 46 КК ФРН (загальні основи призначення покарання). Тому при призначенні даного виду покарання, як і при призначенні інших, суд повинен використовувати диференційований підхід, який дозволяв би враховувати тяжкість злочинного діяння, винність особи та ін., і не передбачав би “нешадну” конфіскацію майна винного. Та практика вже свідчить, що виробилось певне правило при застосуванні даного виду покарання: чим вища вартість майна особи, яка здійснила злочинне діяння, тим вищий і розмір майнового

штрафу, верхня межа якого, як уже вказувалося, визначається вартістю цього майна.

Практична складність застосування даного виду стягнення значною мірою визначається у встановленні і доведенні приналежності конкретного майна винній особі. Наприклад, для України надзвичайно важко взагалі встановити рівень доходів конкретної особи, яке майно належить цій особі і т. д. Тому застосування таких видів покарання як штраф може бути реальними мірами стягнення лише в тих країнах, де встановлено жорсткий контроль за доходами громадян (проф. Є. Л. Стрельцов). Для Німеччини ця складність “звужена” і полягає у встановленні приналежності майна особам, які здійснили злочин. Ми починаємо розуміти, що організовані злочинні групи можуть мати незаконні доходи в різних країнах, в різних країнах вони можуть і зберігати рухоме й нерухоме майно. Це майно в інших країнах може бути “записане” на іншу особу і т. д. Тому для німецьких суддів досить проблематично визначити вартість майна особи, яка здійснила певний злочин і, відповідно, верхню межу самого майнового штрафу. У випадках сумнівів у приналежності майна певній особі або в незаконності його походження суд зобов’язаний тлумачити всі сумніви на користь підсудного.

Безумовно, не слід вважати, що даний вид покарання прийнятий в Німеччині всіма фахівцями без всякої критики. І в першу чергу його критики вважають, що вилучення прибутку за підозрою, яка згодом може і не підтвердитися, являє собою втручання шляхом кримінального права у стосунки власності, охорона якої гарантується Конституцією ФРН (6).

Уявляється, що зараз боротьба з економічною й організованою злочинністю, злочинними діяннями зі зброєю, наркотиками, незаконною торгівлею людьми та ін. і пов’язана з ними проблема отримання незаконного прибутку вкрай важлива і для України. Хоча такого виду покарання як майновий штраф кримінальне законодавство України не

знає, ця проблема, як уявляється, заслуговує на увагу. Це особливо актуально саме зараз, коли два проекти нових Кримінальних Кодексів України пройшли перше читання у Верховній Раді України.

Література

1. Див. В. А. Пантелєєв, І. Д. Козочкін, В. О. Лихачов. Уголовное право развивающихся стран. Общая часть. Навчальний посібник. — М., 1988; Н. В. Лясс. Проблемы вины и уголовной ответственности в современных буржуазных теориях. — Ленинград, 1977.
2. Слід відзначити, переклад цього поняття в українській та російській спеціальній літературі як “склад злочину” неточний. У німецькому кримінальному праві мова йде лише про “склад діяння”. Див. Преступление и наказание в Англии, США, Франции, ФРГ, Японии: Общая часть уголовного права. — М.: Юрид. лит., 1991, с. 90.
3. Наприклад, на думку норвезького дослідника Н. Крісті, “призначення покарання у відповідності з правовими встановленнями означає завдання болю і при-

значено саме для цього”. Див. Н. Кристи. Пределы наказания. — Москва, Прогресс, 1085, с. 19.

4. Шупилов В. Реформа исполнения наказания в виде лишения свободы в ФРГ. — Соцзакононость, 1977, № 10, с. 76-77.
5. Dreher T., Tronde S. Strafgesetzbuch und Nebengesetze. Munchen, 1993. § 43-a.
6. Основной Закон Федеративной Республики Германия. — Бонн, 1998, с. 20.

Under study here is punishment according to criminal legislation of West Germany.

Custodial sentence exists in three forms: short period (from one to six months), periodic (from six months to fifteen years) and life sentence.

Mulctary punishment is prescribed daily and the amount of the fine depends on and is calculated according to a pure income (varies from 2 to 10 000 DM).

The author focuses on the examination of one of the kinds of criminal punishment such as property fine that was included into the Criminal Code of West Germany in 1992.

ДАНІ ПРО АВТОРІВ.

1. ВОГТ БЕККІ.

Студентка Мічиганського університету (США).

2. ВЕЛІС ХОЛЛІ.

Студентка Мічиганського університету (США).

3. ДУБОВИК Володимир Алімович.

Доцент інституту соціальних наук Одеського державного університету, кандидат історичних наук.

4. ЗІФРІД ХОРАЛЬД.

Президент юридичної фірми ADLITZ AG, професор (Швейцарія).

5. НАУМКІНА Світлана

Михайлівна.

Професор Південно-українського державного університету ім. К. Д. Ушинського, доктор політичних наук (Україна).

6. КОВАЛЬ Ігор Миколайович.

директор інституту соціальних наук Одеського державного університету, кандидат історичних наук (Україна).

7. КОРОТКОВ Микола

Олександрович.

Начальник Управління МВС України на Одеській залізниці, генерал-майор міліції (Україна).

8. ПОПКОВ Василь Васильович.

Заступник голови Одеського міськвиконкому, кандидат філософських наук (Україна).

9. РЕШЕТНИКОВА Ірина Валентинівна.

Професор Уральської державної юридичної академії, доктор юридичних наук (Росія).

10. СМІНТИНА Олена

Валентинівна,

Доцент історичного факультету Одеського державного університету, кандидат історичних наук (Україна).

11. СТРЕЛЬЦОВА Євдокія

Джонівна.

Доцент економіко-правового факультету Одеського державного університету (Україна).

12. ЦУКАНОВ Борис Йосипович.

Завідуючий науковим центром психології часу Одеського державного університету, професор цього ж університету, доктор психологічних наук, (Україна).

13. ЧЕРВОНІЙ Юрій Семенович.

Завідуючий кафедрою Одеської державної юридичної академії, член-кореспондент академії правових наук України (Україна).